॥ ६३४ ॥ कीं पक्क योगी जाला । तरी देहप्रारब्धाचा असे उरला । एके क्षणीं तरी त्याला । पडेलचि विस्मरण. ॥ ६३५ ॥ जों देह तों अवस्था । निद्रा न सुटे सर्वथा । ज्या क्षणीं सुषुप्ति तेव्हां कथा। आत्मस्मृतीची हे कैंची ? ॥ ६३६ ॥ सुषुप्ति पडतां तत्काळ। बुद्धीस विस्मृति तितका काळ। नित्ययुक्तत्व फटकाळ । ज्ञानियास भक्तीवांचूनी. ॥ ६३७ ॥ ज्ञानी सगुणीं नसे अनुरक्त । तथापि आत्मप्रीतींत नित्ययुक्त । परी सगुणभक्ति उपेक्षितां नव्हे भक्त । नित्ययुक्तत्व मग कैंचें ? ॥ ६३८ ॥ आतां आत्माच आपला । जरी ज्ञानी न स्मरे त्याला । तरी तो बोलिला । नित्ययुक्त. ॥ ६३९ ॥ ऐसें बोलती तेही वेडे । कीं चित्तेंचि आत्मप्रत्यय घडे । स्मृति घडे विस्मृति पडे । चित्तेंचिकरूनी. ॥ ६४० ॥ सुखदुःखांचा भोग । न चुके जों प्रारब्धयोग । क्षणभरी तरी वियोग । होय चिदात्मत्वस्मृतीचा. ॥ ६४१ ॥ प्रस्तुतीं भक्तिप्रकरण । भक्तिप्रीति हेंचि भक्तीचें लक्षण । जों अप्रीतीचें नाहीं उठाण । तों प्रीति विघडली न म्हणवे. ॥६४२॥ जरी पडे विस्मृती । तरी नव्हे जों अप्रीति । तों विघडली न म्हणवे प्रीती। अप्रीतिखंडत्व प्रीतीचें. ॥ ६४३ ॥ स्मृतीचें खंडत्व विस्मृती । प्रीतीचें खंडत्व अप्रीती । अप्रियाची जों असे स्मृती । तोंवरी प्रिय तो तेंही न म्हणवे. ॥ ६४४ ॥ तैसी ज्याची प्रीती । त्याची पडली जरी विस्मृती । त्या विस्मृतीनें जाली अप्रीती । ऐसें न म्हणवे. ॥ ६४५ ॥ एवं या० प्रकरणीं नित्ययुक्त । म्हणजे नित्य प्रीतियुक्त । आत्मत्वें भजतां नव्हे अयुक्त । कीं प्रीतिखंडत्व अप्रीति नसे आत्मत्वीं. ॥ ६४६ ॥ हे ज्ञानियाविना । खूण या तिघांतें कळेना । याकारणें अर्जुना ! । त्या चतुर्विधांत ज्ञानी नित्ययुक्त. ॥ ६४७ ॥ चतुर्विधांत याकारणें । ज्ञानी विशेषें बोलावा या गुणें । कीं खंडभक्तिदोष त्या निपुणें । टाकिला कळतां आत्मत्व. ॥ ६४८ ॥ भक्ति करूनि सर्वदा युक्त । तो या प्रसंगीं नित्ययुक्त । अत एव एकभक्तियुक्त । ती म्हणे ऐसें याचिपुढें. ॥ ६४९ ॥ कीं चराचर समूळ । जो परमात्मा सकळ । तो स्वआत्माच केवळ । जो प्रिय सदा कधीं विटेना. ॥ ६५० ॥ ऐशा भक्तीनें युक्त । तो भक्त म्हणावा नित्ययुक्त । याकारणें ज्ञानी आणि भक्त । विशिष्ट होतो तो चतुर्विधांत. ॥ ६५१ ॥ चौघांसही माझें भजन । परंतु ज्ञानियावेगळे त्रिविधजन । त्यांस नाहीं आत्मज्ञान । रहस्य नेणती भक्तीचें. ॥ ६५२ ॥ कीं मातें तयांचें चित्त । प्रिय मानी त्याच्या जीवानिमित्त । कीं आरोग्य मोक्ष अथवा वित्त । तिन्ही सुखाकारणें जिवांच्या. ॥ ६५३ ॥ आवडी आपली

आधीं । मग माझी तेही कधीं । नावडी होय जधीं । विलंब लागे फलप्राप्तीतें. ॥ ६९४ ॥ क्षणांत रोग जावा । आर्त भजे धरूनि या भावा । विलंब होतां म्हणे अहा देवा ! । कां न पावसी अद्यापि. ॥ ६९५ ॥ देवांस भजलों उदंड । परि गळत चालिला पिंड । आरोग्याचें दिसेना तोंड । काय करूं ? ॥ ६९६ ॥ जेव्हां ऐसा तळमळी । तेव्हां अप्रीतीची उकले कळी । पुन्हा प्रीतीच्या लतेची मुळी । वाळों नेदी जळें भजनाचिया. ॥ ६९७ ॥ इत्यादि करितां शोध । नसतां एक निजात्मबोध । नित्ययुक्तत्व एकभक्तित्व तें त्रिविध । आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी नेणती. ॥ ६९८ ॥ ज्ञानी जाणे ह्या कळा । यालागीं त्याहूनि आगळा । कीं आत्मज्ञानें जिव्हाळा । सांपडला माझ्या भक्तीचा. ॥ ६९९ ॥ अगा ! सर्वेही मातें भजती । त्यांसही असेच माझी प्रीती । परि जैसी त्यांची तेचि रीती । प्रीति माझी त्यांवरी. ॥ ६६० ॥ कीं कल्पवृक्षस्वभाव । मी देवाधिदेव । ज्यांचा जैसा आणि जितका भाव । तैसा तितका माझा त्यांवरी. ॥ ६६१ ॥ ज्ञानियास अत्यंत मी प्रिय । कीं सर्वभूतीं आवडे मी अद्वय । आणि मी अनंत अव्यय । म्हणोनि प्रेमें मज अनुभवी. ॥ ६६२ ॥ म्हणोनि अर्जुना ! अत्यंत । प्रिय मज भक्त ज्ञानवंत । त्यावरी माझी प्रीति तीसही अंत । असेचिना. ॥ ६६३ ॥ प्रेमदृष्टि त्याच्या अनंत । मी जेव्हां दिसतसें भगवंत । मग त्याची प्रीति तीस अंत । केंवी दिसेल मजलाही ? ॥ ६६४ ॥ सर्वेही मी म्हणोनी । भक्त मज पाहे ज्ञानी । उतराई होऊं काय देऊनी । भक्ता तया ? ॥ ६६५ ॥ इत्यादि भाव पोटीं । तों श्रीकृष्ण म्हणे शेवटीं । कीं त्यास अत्यर्थ प्रिय मी किरीटी ! । प्रिय अत्यर्थ मज तो. ॥ ६६६ ॥ ऐसी परस्पर प्रीती । वदतां हे भक्ति सगुणाचीच हे रीती । सूचवी येथें श्रीपती । कीं प्रीतिधर्म निर्धर्मीं असेचिना. ॥ ६६७ ॥ आणि ध्यावेंचि निर्गुण । भक्तिप्रियत्व जेथें तें सगुण । यालागीं भक्तिनिपुण । सगुणाचीच करिती. ॥ ६६८ ॥ परंतु सगुणाचें तत्त्व । न कळे जों न जाणे निर्गुणत्व । यालागीं ज्ञानवंता भक्ताचें महत्त्व । विशेषें एथें वर्णिलें. ॥ ६६९ ॥ आतां परस्परें प्रियत्व अत्यर्थ । म्हणे या अत्यर्थाचा अर्थ । विचारील त्यास समर्थ । उत्तीर्ण नव्हे मी ऐसें सूचवी. ॥ ६७० ॥ प्रयोजनातें म्हणावें अर्थ । प्रयोजन अतिक्रमणें अत्यर्थ । हा शब्द दोंपरी समर्थ । दोहींकडे सूचवी. ॥ ६७१ ॥ नसोनि कांहीं प्रयोजन । प्रीतियुक्त मजवरी मन । प्रिय अत्यर्थ मी जगज्जीवन । ऐसा भक्ता ज्ञानियातें. ॥ ६७२ ॥ कीं नापेक्षीं भुक्ती । तेव्हां काय इच्छील तुच्छ मुक्ती । आत्मत्वें ऐसी माझी भक्ती । प्रिय अत्यर्थ मी ऐसा. ॥ ६७३ ॥ आत्मा कळे

तोंचिवरी । मुक्तीच्या इच्छेनें भक्ति करी । मग ओंवाळूनि टाकी दुरी । मुमुक्षा मोक्षेच्छा मजवरूनी. ॥ १७४ ॥ भक्तिरसीं चित्त लावी । तो मोक्षसुखास वांकुल्या दावी । आतां कोण्या निमित्तें वदावी । भक्ति त्याची? ॥ १७५ ॥ माझीच लागली गोडी । माझेचिठायीं आवडी । आत्मत्वें भजे न सोडी । पाय माझे. ॥ १७६ ॥ प्रिय अत्यर्थ मी ऐसा । निर्निमित्त भक्तीचा ठसा । परि येऊं देऊं मी कैसा । गर्भवासास ऐसियातें? ॥ १७७ ॥ कैवल्य देऊं जरी । आवडी त्याची भक्तीवरी । म्हणूनि वैकुंठनगरीं । स्वयें मी होतों त्याकारणें. ॥ १७८ ॥ प्रलयकालीं ह्या मूर्ति नसती। तैसी मुक्तांसह वैकुंठाकृती । जैशा ह्या मूर्ति उमटती । प्रगटे मुक्तांसहित वैकुंठ. ॥ १७९ ॥ देऊनि [1]अपुनरावृत्तिगती। ऋणी त्याचा मी मागुती । देऊनि वैकुंठीं स्वसंगती । उत्तीर्ण नव्हें. ॥ १८० ॥ अगा ! मज मारावया आली । ते मुक्तिपदास पूतना नेली, । अघाबकादिकांस गति दिधली । सगळेंचि गिळिलें जिहीं मज. ॥ १८१ ॥ द्वेषें भयें मत्सरें कितीएक । शिशुपाळ कंस पौंड्रक । वैरें मारिले अनेक । मुक्ति त्यांसही म्यां दिधली. ॥ १८२ ॥ ज्ञानी भक्त ऐसा । मोक्ष त्यासही देऊनि तैसा । उत्तीर्ण होऊं मी कैसा । भक्तवत्सल? ॥ १८३ ॥ पाहतां परम पुरुषार्थ । तो त्यास देऊनिही अर्थ । उत्तीर्ण नव्हे मी समर्थ । प्रिय अत्यर्थ मज ऐसा. ॥ १८४ ॥ कीं परम पुरुषार्थ दिधला । परि तो अर्थ देऊनिही मला । अर्थ दिधलासा नाहीं वाटला । प्रिय अत्यर्थ मज ऐसा. ॥ १८५ ॥ भक्त ऐसा ज्ञानी । वर्णितां अर्जुन कांहीं मनीं । क्षणीं शंकेल म्हणोनी । "यापुढें श्लोक प्रवर्त्तला. ॥ १८६ ॥ कीं प्रिय ऐसा अत्यर्थ । तेव्हां ते तिघे काय व्यर्थ । ऐसें क्षणीं मनीं मानील पार्थ । म्हणूनि बोलतो हा श्लोक. ॥ १८७ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

अगा! हे सर्वही उदार । उदार म्हणजे उत्कृष्ट फार । कीं होतां सुकृतें अपार । मातें भजों लागले. ॥ १८८ ॥ मी चंद्र ते चकोर । मी मेघ ते मयूर। सर्वांहूनि थोर । कीं सर्वोत्तमातें भजती. ॥ १८९ ॥ त्यांत कोणी सकाम । ते क्षण न लगतां होती अकाम । ज्ञान पावोनि आत्माराम । मोक्ष निश्चयें तेही पावती. ॥ १९० ॥ आर्त गजेंद्र नक्रें धरिला । त्याणें धांवा माझाच केला । म्यां त्यांस मोक्षही दिधला । सोडवूनि नक्रातें. ॥ १९१ ॥ मज गो-

---

१. पुनर्जन्म नाही अशी गति देऊन.

पिका कामेंचि भजल्या । माझ्या सौंदर्यावरीच रिझल्या । सुरतलालसेनेंचि भिजल्या । माझिया प्रेमरसें. ॥ ६९२ ॥ रासक्रीडाप्रसंगीं । मज लंपट मानोनि रतिरंगीं । गोपिकांहीं कांहीं अंतरंगीं । गर्व केला. ॥ ६९३ ॥ म्हणोनि पावलों अंतर्धान । तों वियोगें अतिशय घडलें ध्यान । मद्रूप जालिया नृत्य गायन । करूनि खेळोनि लीला माझिया. ॥ ६९४ ॥ मी अक्रूरसंगें । मथुरेस गेलों त्या प्रसंगें । विरहें ध्यातां अंतरंगें । वेड्याच जाल्या. ॥ ६९५ ॥ त्या मजकारणें सकामा । परंतु मज वाटल्या निष्कामा । कीं मूर्ति माझ्या विश्वाभिरामा । परमहंसासही आवडती. ॥ ६९६ ॥ म्हणोनि आत्मज्ञानकळा । आणि आत्मयोगरीती सकळा । मी उद्धवमुखें बोधोनि अबळा । कुरुक्षेत्रीं स्वमुखेंही बोधिल्या. ॥ ६९७ ॥ बाळ होऊनि मजला । पदाकारणें शरण आला । ध्रुवपद दिधलें मी त्याला । परम पदचि ज्यातें याउपरी. ' ॥ ६९८ ॥ एवं अर्जुना! जो मजला । कोण्या निमित्तें जरी भजला । तो मोक्षातेंचि पावला । सहज महिमा हाचि माझा. ॥ ६९९ ॥ रांधावया अन्न नर । पेटवी जरी वैश्वानर । तरी सीततमभयहर । होणार निश्चयें तो. ॥ ७०० ॥ शाक रांधूनि पाला । दिव्य औषधीचा भक्षिला । तोही दावीच गुण आपुला । मी तों सर्वोत्तम सर्वेश देवाधिदेव. ॥ ७०१ ॥ जरी सकाम भजती । तरी मोक्षातें पावती । कीं क्षण न लगतां होती । निष्कामही. ॥ ७०२ ॥ अमृतफळाचा वेल । लावूनि निघतांच तोडी फूल । तें न तोडी तेव्हांच अमोल । अमृतफळ तो वेल दे तयातें. ॥ ७०३ ॥ विषवल्लीचें पुष्पफल । सर्वेही अनर्थमूळ । अंगणीं अमृतफलवेल केवळ । धन्य तो होय न तोडितांच पुष्पातें. ॥ ७०४ ॥ मोक्षफल काम्य फूल । दोन्ही देणार मद्भजनवेल । काम्यफळ न इच्छितांच होईल । मोक्ष मद्भजनशीळातें. ॥ ७०५ ॥ रायाचे पोटीं उपजला । बाळपणीं राज्य न लगे त्याला । तरुणपणीं न अपेक्षितां जाला । आयता सार्वभौम. ॥ ७०६ ॥ दरिद्र्याचा बाळ । बाळपणींही फटकाळ । आला तरुणपणाचा काळ । तरी काय देणार तो बाप त्या पुत्रातें. ॥ ७०७ ॥ एवं सकामही भजे मला । तरी मनीं धरितांचि मोक्ष त्याला । इतर देवतोपासकाला । मुक्ति नसेच मुक्तिही फटकाळ. ॥ ७०८ ॥ अनेक रीति मृत्युपरिहार । हिरण्यकशिपु मागे वर । चुकवूनि तितके प्रकार । नृसिंहें नखें सांजे द्वारीं अंकीं विदारिला. ॥ ७०९ ॥ ऐसे ब्रह्मादिकांचे वर । आणि सकामही जे मत्पर । अढळपद पावूनि परात्पर । कैवल्यपदही पावले. ॥ ७१० ॥ एवं सकामही मत्पर । ते सर्वही उदार । म्हणूनि इत्यादि भावें सर्वेश्वर । ते त्रिविधही श्रेष्ठ

बोलिला. ॥ ७११ ॥ ते त्रिविधही उदार । परंतु ज्ञानियाचा बडिवार । अत्यंत तो वारंवार । बोलावासाच वाटे अगणितत्वें. ॥ ७१२ ॥ म्हणूनि म्हणे हरी । कीं ते त्रिविधही उदार परी । नये ज्ञानिया भक्ताची सरी । कीं तो आत्माच केवळ. ॥ ७१३ ॥ लोकांसारिखा तोही । प्रारब्धें वर्ततां दिसे देहीं । म्हणूनि महिमा त्याचा कांहीं । नेणती लोक नेणते. ॥ ७१४ ॥ परी आईक माझें मत । कीं माझिया मतें निश्चित । तो आत्माच अद्वय सर्वगत । अगा अर्जुना! ॥ ७१५ ॥ जन आपणासारिखा । ते मानिती यालागीं आणिका । महिमा त्याचा न कळे एका । मजवांचूनी. ॥ ७१६ ॥ म्हणूनि म्हणे माझें मत । कीं तो आत्माच निश्चित । ज्ञानी भक्त यालागीं अत्यंत । त्या सर्वश्रेष्ठा त्रिविधापरीसही. ॥ ७१७ ॥ ऐसा ज्ञानी आत्माच निखळ । म्हणतां वाटलें शंकास्थळ । कीं आत्मा नेणें तोही केवळ । आत्माच असे. ॥ ७१८ ॥ अज्ञानें आत्मा नव्हे साच केला । ज्ञान होतांच आत्माच जाला । क्षणीं अर्जुनादिकां श्रोतयांला । वाटे ऐसें. ॥ ७१९ ॥ आतां अविवेंकरूनी । देहास जो तो आत्माच मानी । यानें आत्मा ओळखिला म्हणोनी । आत्मा म्हणावा. ॥ ७२० ॥ तरी आत्मा कळोनिही । चित्त आत्मत्वीं योजिलें नाहीं । त्यास वाटेच देहीं । आत्मता पूर्वसंस्कारें. ॥ ७२१ ॥ तोही आत्मा म्हणोनि । न म्हणवे जरी आत्मज्ञानी । सदा दृढ अभ्यासेंकरूनी । मोडी देहात्मता तोचि आत्मा. ॥ ७२२ ॥ चित्त सर्वदा स्मरे आत्मा । तो म्हणावा युक्तात्मा । म्हणूनि म्हणे श्रीकृष्ण परमात्मा । कीं तो युक्तात्मा आत्मा म्हणतो यास्तव. ॥ ७२३ ॥ युक्तात्मा म्हणतां ये रीती । असे निर्गुणोपासकातेंही हे स्थिती । ज्ञानी आणि सगुणभक्त असती । महिमा त्यांचा ये स्थळीं. ॥ ७२४ ॥ म्हणूनि म्हणतो देव । कीं **'आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेव'** । म्हणजे मी जो देवाधिदेव । तो युक्तात्मा या मातेंचि भजतो ॥ ७२५ ॥ निर्गुणयोगींही युक्त । तो युक्तात्मा आणि अनुरक्त । मज सगुणीं म्हणूनि मद्भक्त । दाखवूनि ऐसीं दोन्हीं बोलिला. ॥ ७२६ ॥ कीं योग योजीत असोनी । भक्त सगुणातें समग्रत्वें जाणे म्हणोनी । तूंही जाण ऐसें अध्यायादिश्लोकें करूनी । अर्जुनातें अपरा प्रकृति बोलिला. ॥ ७२७ ॥ ये स्थळीं ते दोन्ही प्रकार । भक्ताचे सांगे सर्वेश्वर । कीं जो मी सगुण साकार । त्या मातें युक्तात्मा तो भजतसे. ॥ ७२८ ॥ एवं युक्तात्मा होऊनी । मातेंचि भजे म्हणोनी । ते त्रिविध थोर परि त्यांहूनी हा थोर कीं आत्माच हा. ॥ ७२९ ॥ चतुर्विधांत हा ज्ञानी । केवळ आत्माच युक्तात्मा म्हणोनी । थोरपण तेव्हां इतकियाचवरूनी । आतां सगुणभजनं

विशेष काय? ॥ ७३० ॥ ऐसें पुसेल येथें श्रोता। म्हणूनि थोरपण जें तत्त्वता। तें स्पष्ट येथें अनंता । बोलणें लागलें. ॥ ७३१ ॥ कीं भक्तीचेंचि त्यास कोड । भक्तीपुढें मुक्तीही न वाटे गोड । ऐसें निर्निमित्त प्रेम अवघड । नसे निर्गुणोपासकां. ॥ ७३२ ॥ पूर्वीं भक्तमहिमा देव । बोलतां निघाला जरी हा भाव । तें स्पष्ट आतां देवाधिदेव । येथें चतुर्थचरणीं बोलतो. ॥ ७३३ ॥

चतुर्थचरण—**'मामेवानुत्तमां गतिम् ।'**

येथें **'मामेव'** म्हणोनी । या **'एव'**शब्दें करूनी । मातेंचि भजतो यावरूनी । न भजे इतरां हें दिसे. ॥ ७३४ ॥ तरी हे निपट पलीकडे । या वेगळें त्रिविध त्यांसही घडे । कीं न पाहोनि इतरांकडे । मज भजती उदार यालागीं. ॥ ७३५ ॥ येथें **'एव'**शब्दाचा हा अर्थ । कीं मोक्षानिमित्तही तो कृतार्थ । मज न भजे यथार्थ । मातेचि भजे म्हणतो म्हणोनी. ॥ ७३६ ॥ बंध मिथ्या जैसा । मोक्षही लटिकाचि तैसा । मजहूनि तो त्यास कैसा । आवडेल. ॥ ७३७ ॥ आवडी मुख्य मोक्षाकडे । तदर्थ ईश्वर आवडे । त्यास भक्त म्हणती ते वेडे । तो भक्त आपुल्या मोक्षाचा. ॥ ७३८ ॥ उदरार्थ सेवा नृपाची । ते उदरसेवा राजसेवा नव्हे साची । एवं मोक्षार्थ नव्हे सेवा याची । केवळ मातेंचि हा भजतो. ॥ ७३९ ॥ हा अर्थ न दिसे विशद । म्हणूनि **'अनुत्तमां गतिम्'** ऐसें गोविंद । म्हणे कीं माझ्या भक्तीचाच त्यास आनंद । गति उत्तम न मानी मजहूनी. ॥ ७४० ॥ न परते जेथूनि मागुती । तेचि एक म्हणावी गती । इतर गति तितक्या दुर्गती । कीं च्यवतां दुःख तें चुकेना. ॥ ७४१ ॥ परम गति मुक्ति ऐसी । तेही मजहूनि उत्तम तयासी । न वाटे कीं जयासी । गोड त्याहूनि मी वाटें. ॥ ७४२ ॥ ज्या मजहूनि उत्तम गती । वस्तुता नाहीं तो मी अनुत्तमगती । त्या मातेंचि तो भजे सुमती । त्याचें थोरपण त्या करितां. ॥ ७४३ ॥ पहिली होती जरी मुमुक्षा । सर्वात्मभक्ति त्या दक्षा । गोड वाटतां मग मोक्षा । न अपेक्षी ऐसा जो थोर. ॥ ७४४ ॥ मोक्षाकारणेंच तोंड वासी । न भजे मज सगुण सर्वेश्वरासी । त्या निर्गुणमात्र उपासकासी । सरी कैसी याची येणार? ॥ ७४५ ॥ प्रथम दोघांसही मुमुक्षा । दोघे भजती अंबुजाक्षा । ज्ञान होतां सगुणभजनपक्षा । एकें सोडिलें. ॥ ७४६ ॥ एकें ज्ञान होऊनिही । सगुणभजन सोडिलें नाहीं । तो भक्ति गोड लागतां कांहीं । चाड मोक्षाचीही धरीना. ॥ ७४७ ॥ दोघांसहीं

मोक्ष । परि निर्गुणोपासका बहुत सापेक्ष । यास गोड अंबुजाक्ष । नलगे म्हणे मोक्षसिद्धी. ॥ ७४८ ॥ काकुळतीनें दरिद्री जन । दातया मागती भोजन । प्रार्थूनि आणिले महाजन । तेंचि तेही जेविती. ॥ ७४९ ॥ अन्न दोघांचें समान । परि महाजनां अधिक सन्मान । ऐसा मोक्षसुखनिधान । सम निर्गुणोपासकां आणि भक्तां ॥ ७५० ॥ एवं चतुर्विध भक्तही थोर । त्यांत ज्ञानी भक्त थोर फार । तो कां तरी ऐसा विचार । त्याच्या थोरपणाचा वर्णिला. ॥७५१॥ ज्ञान होऊनि केवळ । सगुणभक्ति ऐसी प्रांजळ । तो दुर्लभ कीं बहुत जन्मफळ । ऐसें म्हणतसे या श्लोकीं. ॥ ७५२ ॥

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

पुण्यें करितां जन्म कोटी । ज्ञानेच्छा उपजे पोटीं । त्या ज्ञानसाधनीं अगा किरीटी ! । लोटती बहुत जन्म. ॥ ७५३ ॥ ऐशाही बहुत जन्माचिया । अंतीं अगा धनंजया ! । ज्ञान होऊनि जया । भक्ति माझी ॥ ७५४ ॥ तो दुर्लभ अत्यंत । कीं मी ईश्वरेश्वर भगवंत । त्या मज भजतो ज्ञानवंत । सर्व मी वासुदेव म्हणोनि. ॥ ७५५ ॥ सर्वभूतीं माझा वास । तो मी वासुदेव जगन्निवास । इतका अनुभव जयास । तोचि तो ज्ञानी दुर्लभ. ॥ ७५६ ॥ ज्यामाजी सर्व भूतांचा वास । ज्यांत सर्व भूतें तो जगन्निवास । वासुदेव परि भूताकार भास । ते तों माया. ॥ ७५७ ॥ तेव्हां वासुदेव सकळ । हें नेणे जो ज्ञानीच केवळ । ज्ञानी आणि भक्ति पुष्कळ । तो वासुदेव सर्व हें जाणे. ॥ ७५८ ॥ कीं माया आणि निर्गुण । दोन्ही मिळोनि सगुण । तो साक्षी सर्वज्ञ निपुण । विश्वरूपें आपणातें कल्पितो. ॥ ७५९ ॥ हें नुसता ज्ञानी तोही जाणे । परि सगुण भजनावीण हें न बाणे । ईश्वररूपें भक्त शहाणे । पाहती विश्व. ॥ ७६० ॥ यांत काय भजावें काय न भजावें । काय ध्यावें काय त्यजावें । भास मिथ्यात्व कां वर्जावें । सर्वही वासुदेव. ॥ ७६१ ॥ होऊनि नाना आकार । निर्गुणीं न लागे कांहीं विकार । इतकियाच कारणें विचार । कळला असावा मायेचा. ॥ ७६२ ॥ तथापि तो शक्त ते शक्ती । तो अव्यक्त ते त्याची व्यक्ती । ऐसें चित्तीं धरोनि भक्ती । करी सर्व वासुदेव म्हणोनी. ॥ ७६३ ॥ आपण आणि भजन आपलें । देखिलें आणि न देखिलें न ऐकिलें । सगुण निर्गुण सकळ एकलें ।

वासुदेवाख्य तत्त्व जो पाहे. ॥ ७६४ ॥ आणि वासुदेवचि सर्व म्हणे । कीं जगत्कारण वासुदेवचि ऐसें जाणे । कीं ज्याच्या प्रसादें बाणे । सर्वेही तो म्हणोनी. ॥ ७६५ ॥ निर्गुणोपासकाचा भाव । **'सर्वं खलु ब्रह्मैव'** । हा म्हणे सर्व वासुदेव । जो सर्वसाक्षी सर्व कल्पितो. ॥ ७६६ ॥ निर्गुण आणि सगुण । दोन्ही जगत्कारण । इतर देवतांस कार्यपण । कारणत्व नसे. ॥७६७॥ म्हणतां सर्व कनक । अलंकार न उरे कोणी एक । मुद्रिका नव्हे मुकुटकुंडलादिक । सर्व मुद्रिका म्हणतांही. ॥ ७६८ ॥ ऐसा भजो तो महात्मा । म्हणोनि म्हणे कृष्ण परमात्मा । कीं महाथोर त्याचा आत्मा । आत्मा म्हणावें चित्तातें. ॥ ७६९ ॥ महाथोर साक्षी परमेश्वर । चित्त तन्मय ज्याचें तो नर । महात्मा म्हणावा कीं सविस्तर । विश्व वासुदेवरूपे जो पाहे. ॥ ७७० ॥ ज्याच्या मतें जगत्कारण । एक श्रीकांत नारायण । इतर दैवतांतें कार्यपण । जाणे जरी कार्यें पाहे कारणत्वें. ॥ ७७१ ॥ जो भजे जें दैवत । तो तेंचि म्हणे सर्व निश्चित । शाब्दिकत्व त्याचें अद्वैत । महात्मा सुदुर्लभ तो न म्हणवे. ॥ ७७२ ॥ सर्व देवता एक । कीं सकळ अलंकार कनक । परि मुद्रिका मागतां किरीटादिक । न ये हाता तयाच्या. ॥ ७७३ ॥ जो मागे एक कनक । तो पावे मुकुटकुंडलादिक । भजतां वासुदेव एक । सर्वेही देव वासुदेव. ॥ ७७४ ॥ तोचि जगत्कारण वासुदेव । बाप ज्याचा वसुदेव । तो उपदेशितो स्वयमेवं । विश्ववंद्य हे गीता. ॥ ७७५ ॥ असो तें आतां ऐसा तो दुर्लभ । म्हणोनि म्हणे श्रीवल्लभ । कीं भाग्यें ज्यांस जाला सुलभ । ते त्यावेगळे न उरती. ॥ ७७६ ॥ तो दुर्लभचि मागुती । कीं कोणास न कळे ज्याची स्थिती । त्यास त्यांची कळली गती । कीं तोचि जे जाले. ॥ ७७७ ॥ भेटी त्यांच्या शरीराची न घडे । हें बोलणें अलीकडे । कीं जनकादिकीं पर्वतकडे । सेविले नसती. ॥ ७७८ ॥ कोणीं प्रारब्धें वनीं । कोणी प्रारब्धें जनीं । एवं देह न दिसे नयनीं । दुर्लभत्व ऐसें न म्हणवे. ॥ ७७९ ॥ सुशब्दें शोभनपण । म्हणिजे दुर्लभत्वाचा चांगला गुण । कीं सुलभ ज्यास त्यास आपण । करूनि मागुती दुर्लभ. ॥ ७८० ॥ कीं तो कोणास भेटलाच नाहीं । देह भेटला तरी तितकाही । साडेतीन हातांच्या देही देहीं । अगा! तो नव्हे कीं तो अनंत जगदात्मा. ॥ ७८१ ॥ तो स्वयें सर्वेही परी । कळे तरी जरी अनुग्रह करी । अनुग्रह करितां नुरे उरी । वेगळेपणाची. ॥ ७८२ ॥ एवं जो त्या सुखांत मिळाला । तोही स्वयें तोचि जाला । पुन्हा दुर्लभ होऊनि उरला । तो जगीं. ॥ ७८३ ॥ ऐसें जें दुर्लभत्व । त्यास ऐसें सुदुर्लभत्व । कीं दुर्लभत्व

ज्या पुराणाच्या अंगीं जो वारा। तें पुराण सांगे भजन त्याचेंचि. ॥ ८१६ ॥ शेवटीं पुराणें सकळ। विचार हाचि वदती प्रांजळ। कीं सत्त्वोपाधि निर्मळ। मोक्ष भजनें तयाच्या. ॥ ८१७ ॥ आणि या इतिहासपुराणांत। वेद पांचवा महाभारत। तेथें व्यास सत्यवतीसुत। ऐसें बोले. ॥ ८१८ ॥ कीं जें येथें भारताभीतरी। तेंचि असे पुराणांतरीं। येथें न वदे जे वैखरी। ते कोठेंचि नाहीं. ॥ ८१९ ॥

व्यासवाक्य—'यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित।'

कीं जें येथें असे। तेंचि सर्वत्र वसे। आणि जें येथें नसे। तें नसे कोठेही. ॥ ८२० ॥ त्या या महाभारतीं। सर्वत्र ऐसीच व्यासभारती। या विष्णुर्महिमाश्रवणें उभारती। रोमांच देहीं संतांच्या. ॥ ८२१ ॥ तत्रापि उपनिषद्वाणी। मथूनि आपण चक्रपाणी। परमहंसाच्या सुखाची खाणी। ते परमहंससंहिता गीता बोलतो. ॥ ८२२ ॥ जो सिद्धांत एथें समर्थ। बोलेल तोचि अर्थ। वेदीं भारतीं पुराणीं यथार्थ। अन्यथा असेल तो अन्यथाचि. ॥ ८२३ ॥ सकळ शास्त्रे ये रीती। भगवद्भजन मुख्यत्वें बोलती। ऐसें असोनि जे दुष्कृती। ते न भजती मुकुंदातें. ॥ ८२४ ॥ म्हणूनि एथें संशय। कीं तरी शास्त्रांचा प्रताप काय। कीं तें वाचूनि आइकोनिही पाय। न धरीती जगद्गुरू श्रीपतीचे. ॥ ८२५ ॥ आतां म्हणावें ये रीती। कीं जे वेद शास्त्र पुराणें नेणती। ते हा महिमा काय जाणती। तरी वाचिलें पढलें, तेंही असे. ॥ ८२६ ॥ ते पंडित म्हणावे दुष्कृती। तरी वेद शास्त्र पुराणें वांया जाती। तेव्हां जे असतील सुकृती। ते सुकृतेंच भजतील कां शास्त्र? ॥ ८२७ ॥ कीं शास्त्र असे तें समर्थ। तरी दुष्कृतियांसही मानतां अर्थ। सुकृतचि समर्थ तरी किमर्थ। प्रवृत्ति वेदशास्त्रादिकांची. ॥ ८२८ ॥ अथवा पुण्याचकारणें। प्रवर्तोत वेद शास्त्र पुराणें। विष्णुभक्ति सर्वाधिक्यपणें। व्यर्थ बोलती ॥ ८२९ ॥ या संशयाचें हें स्थळ। तत्परिहारार्थ मेघनीळ। शास्त्र समर्थूनि प्रांजळ। हेतु बोलतो अभजनीं या श्लोकीं. ॥ ८३० ॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वय॥ २०॥

अगा! वेदशास्त्रांचें प्रयोजन। कीं श्रवणपठणें द्यावें ज्ञान। मग सुकृती होती सज्ञान। हृतज्ञान होती दुष्कृती. ॥ ८३१ ॥ म्हणूनि जे हृतज्ञान जन। ते न करिती माझें भजन। जो मी एक भवभंजन। आत्मा दैवत परमहंसांचें.

॥ ८३२ ॥ शास्त्र जनांचा मायबाप । ज्ञान देणें हा त्याचा प्रताप । परी उभें राहोनि पाप । करी हृतज्ञान. ॥ ८३३ ॥ पाहोनि बरवा पती । मायबापें कन्या उजविती । परी ते वंध्या सुत तीतें न होती । पूर्वपापें. ॥ ८३४ ॥ दाता देऊं जाणे धन । मूर्ख करूं नेणे जतन । कोणी तें धनसाधन । करिती नरक-दुर्गतीचें. ॥ ८३५ ॥ करी किंबहुना पर्जन्य । सर्वा जगासही धन्य । परि ऊखर भूमीस धान्य । अथवा तृणही कोठे उपजेना. ॥ ८३६ ॥ आतां शास्त्रें दिधलें ज्ञान । आणि पूर्वपापे केलें हृतज्ञान । ऐसें म्हणतांही मन । साशंक होतें श्रोतया जनाचें. ॥ ८३७ ॥ कीं वेदीं शास्त्रीं भरले । आणि ते अध्ययन नाहीं विसरले । तेही कैसे घसरले । श्रुतिशिखरापासूनी. ॥ ८३८ ॥ ऐशा शंकेचें स्थळ । म्हणूनि म्हणे मेघनीळ । कीं ज्ञान असोनिही खळ । हृतज्ञान ते जाले. ॥ ८३९ ॥ कीं अन्यदेवतांच्या कामना । गोड लागल्या ज्याच्या मना । त्या त्या कामीं त्यांच्या ज्ञाना । हरूनि नेलें. ॥ ८४० ॥ त्या देवतांचें भजन । त्या भजनाचें विधिविधान । कळों लागलें तेंचि ज्ञान । सार सर्व विद्यांचें मानिती. ॥ ८४१ ॥ नियम जे जे ज्या ज्या भजनीं । फलप्रद ते ते मानूनी । उक्त प्रकारें अनुष्ठूनी । भजती अन्य देवतांतें. ॥ ८४२ ॥ असोनिही ज्ञान । जाले कैसे हृतज्ञान । तरी ते ऐसें म्हणूनि समाधान । केलें जरी. ॥ ८४३ ॥ तरी उरलीच शंका कांहीं । कीं मोक्षासमान फळ नाहीं । आणि ऐसा मोक्ष तोही । न दे कोणी विना मुकुंद. ॥ ८४४ ॥ वेद वेदांत वाखाणिती । ते तों हे गोष्टी जाणती । ऐसें असोनी बुद्धि नेणती । कैसी जाली म्हणावी. ॥ ८४५ ॥ ऐसेंही असोनी ज्ञान । कैसें जालें हृतज्ञान । तरी ऐसें म्हणूनि समाधान । चतुर्थचरणीं करीतसे. ॥ ८४६ ॥

चतुर्थ चरण—**'प्रकृत्या नियताः स्वया ।'**

अगा ! ज्याची जे नैसर्गिक मती । ती त्याची म्हणावी स्वप्रकृती । कीं सोडितांही न सुटती । सहज स्वभाव. ॥ ८४७ ॥ धुतां वस्त्रांचा मळ सुटे । परी बिबव्याचा डाग न फिटे । तैसा नैसर्गिक स्वभाव न सुटे । सच्छास्त्र सत्संगें करूनिही. ॥ ८४८ ॥ ऐशिया नैसर्गिका मती । त्या म्हणाव्या स्वप्रकृती । कीं आत्मा वाटे अहंकृती । ते त्या रंगें रंगले अत्यंत. ॥ ८४९ ॥ जो ज्याचा स्वभाव । त्यास तो मी म्हणोन वाटे भाव । यालागीं म्हणे देवाधिदेव । **'प्रकृत्या नियताः स्वया'** म्हणोनी ॥ ८५० ॥ कीं जे नैसर्गिक मती । ते त्याची स्वप्रकृती । ज्या प्रकृतीनें नियोजिले असती । सकामभजनीं इतर दे-

वांच्या. ॥ ८५१ ॥ त्या देवतांचे नियम । नाना व्रतें उद्यापनें संभ्रम । करितां गोड वाटती परम । बळें नैसर्गीक स्वभावाच्या. ॥ ८५२ ॥ कामचि वाटे पुरुषार्थ । मोक्षप्रसंग म्हणती व्यर्थ । कीं विषयभोगाचे पदार्थ । मोक्षांत कैंचे ? ॥ ८५३ ॥ कोणी म्हणती मोक्ष । एक शुक पावला दक्ष । **'शुको मुक्तः'** म्हणोनि प्रत्यक्ष । प्रमाण दाविती येविषयीं. ॥ ८५४ ॥ अरे! शुकचि जाला मुक्त । तरी जनक काय अमुक्त । वेदांत वाचूनि क्षुद्र देवतासक्त । गोष्टी ऐशा बोलती. ॥ ८५५ ॥ प्रारब्ध जनकाचें विचित्र । शुक प्रारब्धदेह मात्र । म्हणोनि बोले कोठे शास्त्र । **'शुको मुक्तः'** म्हणोनी. ॥ ८५६ ॥ घड कापिला केळाचा । निष्फळ वृक्ष कदलीचा । भोग सरोनि तैसा शुकाचा । देह उरला भक्तीकारणें. ॥ ८५७ ॥ मुक्त जनकही देही विदेही । परी सुखदुःख भोगी देहीं । मुक्त होऊनि कांहीं । जीवदशेतें जो स्पर्शे. ॥ ८५८ ॥ पूर्वी बोलिला हा विचार । याच टीकेंत वारंवार । एवं **'शुको मुक्तः'** याचा प्रकार । ऐसा ते काय जाणती ? ॥ ८५९ ॥ कोणी म्हणती वेद । उगाच बोलतो अर्थवाद । वेदांतवाचा वाच्य परी अभेद । कैंचा कोणीं देखिला ? ॥ ८६० ॥ स्वभाव नैसर्गीक ऐसे । मुक्तिपदास ते भजती कैसे ? । शास्त्रें वाचूनिही न दिसे । विष्णुभजन मुख्यत्वें. ॥ ८६१ ॥ बाईल वाटे गोड । तो सासूचें पुरवी कोड । मुक्तींची नलगे ते झोड । कां भजती मातें मुकुंदातें ?॥ ८६२ ॥ एवं शास्त्रें दिलें ज्ञान । परी कामें केलें हृतज्ञान । या श्लोकीं समाधान । हें करी. ॥ ८६३ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आधीं. ॥ ८६४ ॥ शास्त्रज्ञही जाले मूढ । कां म्हणोनि हे शंका गूढ । ते हरूनि केलें दृढ । समाधान आम्हां अर्जुनादिकांचें. ॥ ८६५ ॥ तों आणीक उठली शंका । कीं या जगदात्मया शेषपर्यंका । इतर देवता श्रीवत्सांका । कां वेगळ्या वाटती. ॥ ८६६ ॥ आणि कोण्या एका प्रसंगें । जरी वेगळीं मानिलीं आपलीं अंगें । तरी सर्वां जनांतें या श्रीरंगें । कां स्वभजनींच योजूं नये ? ॥८६७॥ ऐसें संदेहाचें स्थळ । जाणोनियां नवमेघनीळ । समाधान याचें प्रांजळ । करीतसे आतां या श्लोकीं. ॥ ८६८ ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

अगा! देवतांतरें । माझींच सर्वेही शरीरें । परी ज्या तन्तें जो आदरें । भक्त

होऊनि पूजूं इच्छितो. ॥ ८६९ ॥ त्या त्यास श्रद्धा अचळ । त्या त्या तनूच्या ठायीं केवळ । तेचि देतों मी जगन्मंगल । अगा अर्जुना! ॥ ८७० ॥ कीं कल्पवृक्षस्वभाव । मी स्वयें देवाधिदेव । जो सद्बुद्धि मागेल मानव । त्यातेंचि देतों. ॥ ८७१ ॥ जे ऐसें न प्रार्थिती । जरी मी वर्तवीत असतों त्यांच्या मती । तरी विषमफलप्राप्ति कां होती । सर्वां जनां? ॥ ८७२ ॥ विषमफळें तों दिसती । एक दरिद्री एक भूपती । जरी कर्मी मी प्रेरित असतों जगत्पती । तरी हे विषमता लागतीच मजलाही. ॥ ८७३ ॥ पंचमाध्यायांत मी चक्रपाणी । बोलिलों कीं, **'न कर्तृत्वं न कर्माणि । लोकस्य सृजति प्रभुः'** इत्यादि वाणी । कीं कर्म करविता मी नव्हें. ॥ ८७४ ॥ परि माझ्या सत्तें-करूनी । बुद्धींद्रियें चळती म्हणोनी । तेच अचळ श्रद्धा देतों ऐसें यावरूनी । मी बोलतों. ॥ ८७५ ॥ कीं ज्याचा जैसा भाव । त्याचा प्रकाशक मी स्वयमेव । म्हणोनि ज्यास जो आवडे देव । ते श्रद्धा मीच देतों म्हणतसें. ॥ ८७६ ॥ बरें वाईट फळ । हे तों प्रारब्धाचेच खेळ । त्याची श्रद्धा अचळ । त्या प्रसंगें ते होते. ॥ ८७७ ॥ कांहीं होतां कल्याण । त्या भजनाचा मानी सफळ गुण । वाईट होतां आपण । कांहीं चुकला तें स्मरे. ॥ ८७८ ॥ दोहितां दुभतें लात हाणे । तें त्या देवें केलें हेंचि जाणे । आतां धरूं अनसूट[1] म्हणे । त्याच्या द्वारीं आणि नवरात्रीं. ॥ ८७९ ॥ तो त्याच्या नांवें करी नवस । परि मीच तेथें असें जगन्निवास । प्रारब्ध त्याचें फळतां त्यास । देवपण मी कां न दाखवूं? ॥ ८८० ॥ जे वारीं तो चुके भक्त । दूध दिसे आरक्त । अहो! पहा दुधाचें रक्त । देवें केलें तो म्हणे. ॥ ८८१ ॥ देव वाटे हा खरा । आतां नलगे म्हणे देव दुसरा । शरण मी महिषासुरा । जो सद्यः प्रचीत दावितो. ॥ ८८२ ॥ तों तों श्रद्धा अचळ । ते अवघे माझेच खेळ । त्याच्या प्रारब्धाचें त्यास फळ । देऊनि वाढवी ते श्रद्धा. ॥ ८८३ ॥ कीं तेंचि दुभतें मरों बैसे जयीं । लोळे त्याच देवतेचे पायीं । न वांचे तरी त्याचे ठायीं । अभक्ति न धरी म्हणे कपाळ. ॥ ८८४ ॥ प्रतीति येतां कांहीं । तेथून मन विटत नाहीं । मी अचळ श्रद्धा देतों तेही । इत्यादि रीती. ॥ ८८५ ॥ एवं देवतांतरें । तींही अगा! माझींच शरीरें । आणि जें जयाच्या अंगीं वारें । तेंचि अचळ मी करितों. ॥ ८८६ ॥ तेंचि त्यास वाटे परम । मी बुद्धिभेद न करीं सम । त्यातें मुरडितां मी विषम । होतों म्हणोनि हें न करीं. ॥ ८८७ ॥ परि त्या

१. देवासाठीं वगैरे काढून बाजूस ठेवलेलें, उपयोगांत न आणलेलें.

रूपें भजन । माझें आणि फलप्रदान । मीच करितों ऐसें कमलनयन । बोलतसे या श्लोकीं. ॥ ८८८ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् ॥ २२ ॥

त्या देवतांचा भक्त । त्या माझ्याच रूपीं जो आसक्त । तो ते श्रद्धेंकरूनि युक्त । जे मीच अचळ करितों बोलिलों. ॥ ८८९ ॥ त्या श्रद्धेंकरूनि तो । आराधन त्याचें करितो । आणि त्यापासूनि फळ पावतो । तेंही मीच देतसें. ॥ ८९० ॥ कृष्णसंग अपेक्षित । म्हणूनि देवी कात्यायनीचें व्रत । गोपी करिती अत्यंत । श्रद्धेंकरूनी. ॥ ८९१ ॥ शेवटीं द्यावया वर । शुद्ध सत्त्वोपाधि सर्वेश्वर । आपण येऊनि हा विचार । स्पष्ट तेव्हां दाखवी. ॥ ८९२ ॥ कीं करितां देवताभजन । फलप्रद मीच भवभंजन । म्हणूनि वर दे जगज्जीवन । आपण स्वयें गोपीतें. ॥ ८९३ ॥ परि मागुती अत्यंत । त्यांतें विरहदुःख दे भगवंत । कीं अन्यरूपीं मी अनंत । नश्वर फळेंचि देतसें. ॥ ८९४ ॥ या कारणें भगवंत । मी पूज्य फलप्रद ऐसें येथपर्यंत । तत्त्व बोलोनि तें फळ अंतवंत । म्हणूनि म्हणतो आतां या श्लोकीं. ॥ ८९५ ॥

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥ २३ ॥

अन्यदेवतारूपें मातें । जे भजती तयांतें । मीच देतसें फलातें । सकळफलदाता सर्वेश्वर. ॥ ८९६ ॥ परि तें फल अंतवंत । त्यास होतें नाशवंत । कीं विष्णुरूपेंचि मी भगवंत । नित्य फळ मोक्ष देतसें. ॥ ८९७ ॥ अगा! ते अल्पबुद्धी । कीं ज्यांपासूनि न घडे मोक्षसिद्धी । काम्यफलाची तेही समृद्धी । जे न करिती भजती ते तयातें. ॥ ८९८ ॥ माझेच ते रूपभेद । श्रेष्ठत्वेंही वर्णिती वेद । परि त्यास भजतां संसारखेद । न तुटे कधीं. ॥ ८९९ ॥ कीं एकाच पुरुषाचा देह । कर चरण नेत्र कर्ण निःसंदेह । परि साधकें त्याचा धरावा स्नेह । साधे स्वकार्य ज्या अंगें. ॥ ९०० ॥ जें घडावें करेंकरूनी । तो गुडघा करील म्हणोनी । राहे गुडघाच धरूनी । तरि हस्तसाध्य कार्य केंवि घडे? ॥ ९०१ ॥ या लागीं अल्पबुद्धी । कीं सत्त्वोपाधि भजनें सत्त्वशुद्धी । रजतमाचीच होते वृद्धी । रजतमप्रधाना जो भजे. ॥ ९०२ ॥ आत्मत्वें मीच सारा । मीच गुणत्रयाचा पसारा । परि मीच नाशितों दुःखसंसारा । स्वसत्त्वोपाधींकरूनी. ॥ ९०३ ॥ लोखंडाचीच बेडी ।

लोखंडाचेंच शस्त्र तोडी । अल्पबुद्धि ते न धरी आवडी । मुक्तिप्रदा माझ्या सत्त्वरूपाची. ॥ ९०४ ॥ मीचि स्वयें निर्गुण । आणि जरी मीच त्रिगुण । परि मुक्ति देणें हें समर्थपण । शुद्ध सत्त्वीं. ॥ ९०५ ॥ एकचि असता गुण । तरि समान असतें समर्थपण । भेद नसोनिही विलक्षण । सामर्थ्यें जालीं गुणत्रयांचीं. ॥ ९०६ ॥ मीच जालों सर्व देव । मीच जालों देवाधिदेव । परि ज्या रूपीं ज्याचा भाव । तो तदनुरूप फळ पावे. ॥ ९०७ ॥ म्हणूनि ज्या देवातें यजिती । ते त्याचि देवातें पावती । मद्भक्तही मजप्रती येती । तैसेच. ॥ ९०८ ॥ मीच स्वयें देव । आणि मीच स्वयें देवाधिदेव । द्विविध गति ही स्वयमेव । मीच असें. ॥ ९०९ ॥ देवास पावोनि पुनरावृत्ती । मातें पावती ते न परतती । पाहतां दोन्ही गती । मागुती मीच असें. ॥ ९१० ॥ परंतु नाशवंत । ते देव ते लोक पावती अंत । मी अनंत प्राप्तीहीं अनंत । माझी अगा! ॥ ९११ ॥ या लागीं अंतवंत । फल त्यांस कीं अत्यंत । अल्पबुद्धि कीं जो मी अनंत । त्या मातेंचि ते न भजती. ॥ ९१२ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत आधीं. ॥९१३॥ इतर देवतांतें भजती । ते मूढ अल्पमती । कीं अंतवंत फळें पावती । हें पूर्वश्लोकीं बोलिला. ॥ ९१४ ॥ कीं आपण अनंत । फळ देतों त्यासही नसे अंत । इत्यादि पूर्वश्लोकपर्यंत । सिद्ध जालें. ॥ ९१५ ॥ कितीएकांस एथें संदेह । कीं देवासारिखा यासही देह । देह तेथें समूह । गुणत्रयाचा. ॥९१६॥ कीं तमोगुणावांचूनी । आकार न दिसे लोचनीं । आणि इंद्रियें रजोगुण म्हणोनी । रजोगुणग्राह्यत्वही दिसतें. ॥ ९१७ ॥ जेव्हां हा देह पावला । इतर देवांसमान जाला । श्रेष्ठ देवांहूनि याला । कोण्या गुणें मानावें? ॥ ९१८ ॥ आतां ईश्वर जो श्रेष्ठ अत्यंत । त्याचे अवतार स्वेच्छाकल्पित । ऐसें म्हणावें तरी निश्चित । त्रिगुणही तोचि कल्पितो. ॥ ९१९ ॥ एवं जो देह पावला । तो सर्वांसमान जाला । थोर तोच कीं ज्याला । देह नसे असे निराकार. ॥९२०॥ ऐसें संदेहाचें स्थळ । ऐशा गोष्टी बोलती खळ । हा पूर्वपक्षही मेघनीळ । हरितो आतां या श्लोकें. ॥ ९२१ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

मी जो अव्यक्त निराकार । तो व्यक्ति पावलों म्हणजे पावलों शरीर । म्हणूनि जे बुद्धिहीन नर । ते मज ऐसें मानिती. ॥ ९२२ ॥ इतकाच पूर्वा-

र्थाचा अर्थ । परि आकार पावला हें तों यथार्थ । ऐसें बोलती त्यांतें व्यर्थ । बुद्धिहीन कां म्हणावें ? ॥ ९२३ ॥ व्यक्ती नाहीं पावला । तरी कोण ऐसें बोलिला । वदन वाणी नसे ज्याला । तो कैसा गीता हे उपदेशितो ? ॥ ९२४ ॥ आतां कर्मानुबद्धजीव । त्यासारिखा नव्हे हा देहभाव । अर्थ ऐसा करावा तरी देव । तैसेंचि बोलता. ॥ ९२५ ॥ कीं जीवासारिखी व्यक्ति पावला । बुद्धिहीन ऐसें म्हणती मला । ऐसें श्रीकृष्ण असता बोलिला । तरी घडता अर्थ ऐसाही. ॥ ९२६ ॥ मी अव्यक्त त्या मला । अबुद्धि म्हणती व्यक्ति पावला । श्रीकृष्ण ये रीती वदला । अर्थ याचा तो नव्हे. ॥ ९२७ ॥ आतां व्यक्ति पावला तें असत्य । तरी जीवांचे देह काय सत्य । ते कर्मे देह पावले अगत्य । हा लीलाविग्रह पावला. ॥ ९२८ ॥ अव्यक्त पावला व्यक्तीतें । काय दोष या गोष्टीतें । अबुद्धि म्हणोनी भगवंतें । ते कां निंदिले ? ॥ ९२९ ॥ आपला प्रभाव नेणती । आणि व्यक्ति पावला ऐसें म्हणती । उत्तरार्धावरोनी ये रीती । जरी अर्थ याचा बोलावा. ॥ ९३० ॥ कीं जे नेणती प्रभाव । त्यांचे दृष्टी प्राकृत मानव । तरी मानव भलता देहभाव । पावलाच असे. ॥ ९३१ ॥ हा परमात्मा ऐसें नेणती । आणि मनुष्य साधारण ऐसें म्हणती । या दोषासि नसे गणती । गाऱ्हाणें काय याच गोष्टीचें. ॥ ९३२ ॥ कीं अव्यक्ता मला । अबुद्धि म्हणती व्यक्ति पावला । हा परमेश्वर असें कळेना ज्यांला । ते व्यक्ति पावला म्हणती हेंही घडेना. ॥ ९३३ ॥ व्यक्ति पावला अर्जुन, । व्यक्ति पावला धर्मनंदन, । व्यक्ति पावला दुर्योधन । ऐसें कोणी न म्हणती. ॥ ९३४ ॥ ज्याच्या दृष्टीस माधव । दिसे प्राकृत मानव । ते हा कृष्ण एक यादव । इतकेंचि म्हणती. ॥ ९३५ ॥ व्यक्ति पावला वसुदेव । हेंही कोणी न म्हणती मानव । ते व्यक्ति पावला वासुदेव । कां म्हणती ? ॥ ९३६ ॥ या कारणें भलतसा । अर्थ करितां अनर्थ ऐसा । आतां अर्थ बोलावा कैसा । तो आयका श्रोते हो ! ॥ ९३७ ॥ व्यक्ति पावती जीव । व्यक्तिच पावतो देव । मत्स्यादिरूपें देवदेव । जो अवतरतो प्रतियुगीं. ॥ ९३८ ॥ द्विविध देहही असत्य । ज्या प्रकाशें प्रकाशती तो सत्य । प्रत्यक्षीं अगत्य । परप्रकाश्य मिथ्या मानावें. ॥ ९३९ ॥ तंतु सत्य मिथ्या पट । माती सत्य मिथ्या घट । तंतु माती यांकडे पाहतां निपट । पट घट धुंडितां न सांपडे. ॥ ९४० ॥ तंतु असोनि बाळ नेणे । परि पासोडी म्हणोनि जाणे । तैसा देह सत्य म्हणे । जीव अज्ञानें करूनी. ॥ ९४१ ॥ शुद्धसत्त्व विद्यामय । मत्स्यकूर्मादि अवतार ऐसा निर्णय । देह दिसोनिही त्या सत्त्वीं निश्चय । चित्स्वरूपें आत्माचि म्हणूनि. ॥ ९४२ ॥

जीवांचे कर्मज देह तेही । देह न वाटती ज्यास कांहीं । त्यास अवतारीं देहाची भावनाही । नसे हें म्हणावेंचि लागेना. ॥ ९४३ ॥ एवं मत्स्यादिअवतार । हे देह ऐसें नेणे ईश्वर। अज्ञानें जीव पामर। देह म्हणूनि देहातें जाणती. ॥ ९४४ ॥ जे देह म्हणूनि जाणती । तेचि म्हणावे कीं देहातें पावती । देह म्हणोनि नेणे तो कोणे रीती । देहातें पावला म्हणावा. ॥ ९४५ ॥ जो हार म्हणोनि जाणे । तो काय त्यास सर्प म्हणे । सर्पत्व ज्यांच्या दृष्टीस बाणे । ते आपणासम त्यातें मानिती. ॥ ९४६ ॥ हारास सर्पत्वें नयन । देखती तेचि दृष्टिहीन । हारचि देखे तो स्वसमान । ते मानिती. ॥ ९४७ ॥ तैसे बुद्धिहीन नर । सत्य जाणोनि पावले शरीर । तैसेच मत्स्यादि अवतार । मी देह पावलों ते म्हणती. ॥ ९४८ ॥ जे समयीं कृष्णावतार । त्याकाळीं जे पामर नर । ते ऐसें म्हणूनि सर्वेश्वर । न निंदी तयांतें. ॥ ९४९ ॥ जे कृष्ण मनुष्य ऐसें जाणती । ते हा अव्यक्त व्यक्ति पावला म्हणती । व्यक्ति पावोनी सर्व असती । तैसाच कृष्ण वाटे तयांतें. ॥ ९५० ॥ एवं जे दुष्कृती हीं शास्त्रें पाहती । तेथें सर्वां देवांसही श्रुती । ब्रह्मभावें थोर म्हणती । व्यक्ति चतुर्मुखादिक त्याचिया. ॥ ९५१ ॥ त्यांत ज्याचे नानावतार । तोही क्षीराब्धिकन्येचा वर । देह धरितो तेव्हां ब्रह्मादि सुर । तैसाच हा. ॥ ९५२ ॥ आणि आपणास देह जैसे । त्याच वाटती मजही तैसे । वाटत असतील म्हणूनि ऐसें । मीं व्यक्तीतें पावलों ते म्हणती. ॥ ९५३ ॥ इंद्रादिकांचें शरीर । तैसे माझे अवतार । मानूनि बुद्धिहीन नर । भजती इतर देवतांतें. ॥ ९५४ ॥ म्हणती जें निराकार । तेंचि सर्वांत थोर । तो विष्णु म्हणावा तरी अवतार । व्यक्ति नाना तो पावतो. ॥ ९५५ ॥ व्यक्ति पावतो म्हणती । त्यांस अबुद्धि म्हणे श्रीपती । कीं माझी देहप्राप्ति ते पाहती । आपणासमान. ॥ ९५६ ॥ सत्य वाटे शरीर । तरी शरीर पावलों म्हणे नर । तैसे मी पावतों आकार । ऐसें मानिती. ॥ ९५७ ॥ आणि अवलंबूनि सर्वज्ञपण । म्हणती आकार तितुका त्रिगुण । द्रव्यशक्ति तमोगुण । तीवीण खूण शुद्धसत्त्वीं न दिसे आकृतीची ? ॥ ९५८ ॥ हे शुद्धसत्त्वाची कल्पना । अवतारमूर्ति नाना । ऐसें बोलतां त्रिगुणरचना । काय कल्पना त्याची न म्हणावी. ॥ ९५९ ॥ एवं च जैसी त्रिगुणरचना । तैसीच अवतारशरीरकल्पना । ऐसें साधूनि नाना । कुयुक्ति बोलती. ॥ ९६० ॥ पूर्वपक्षसीमा येथवरी । सिद्धांत तयाचा याउपरी । पूर्वपक्ष हरूनि श्रीहरी । बोलतो उत्तरार्धें श्लोकाचिया. ॥ ९६१ ॥

उत्तरार्ध—**परंभावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् ।**

माझा परमभाव । जो अत्यंत थोर प्रभाव । अवघा हरि ऐसें वैभव । ते नेणती. ॥ ९६२ ॥ अव्यय म्हणजे ज्यास नाश नसे । अनुत्तम म्हणजे उत्तम ज्यापरीस न दिसे । ऐसा प्रभाव माझा समरसे । अवतारव्यक्तिरूपें करूनी. ॥ ९६३ ॥ ऐसा माझा परंभाव । म्हणजे थोर प्रभाव । जो अविद्या नासोनि जीव । ब्रह्मचि करी. ॥९६४ ॥ ते त्या प्रभावातें नेणती । त्रिगुण व्यक्ति पावला म्हणती । त्रिगुण कल्पनेसमान गणिती । दिव्य अवतार व्यक्ति माझिया. ॥ ९६५ ॥ प्रभाव नेणती म्हणे । यांत सुज्ञ याचें समाधान जाणे । कीं निंदेनेंचि तोंड त्याचें घाणे । प्रभाव विष्णुव्यक्तीचा नेणतां. ॥ ९६६ ॥ कीं त्रिगुण ही ईश्वरकल्पना । आणि कल्पनाच अवतार नाना । महिमा नेणोनि हा तनाना[1] । ते करिती. ॥ ९६७ ॥ कीं कल्पनाच जीवांची अविद्या । आणि कल्पनाच अविद्यानाशिनी विद्या । भवरोगा आणि भवरोगवैद्या । सम मानिती प्रभाव न कळोनी. ॥ ९६८ ॥ कल्पनाच दुःख । आणि कल्पनाच दुःखनाशक सुख । दोन्ही सम म्हणती मूर्ख । महिमा ऐसा न कळोनी. ॥ ९६९ ॥ कल्पिली त्रिगुणसृष्टी । कीं हे सत्य वाटावी जीवदृष्टी । काहीं सुखी काहीं कष्टी । कर्मानुरूप होती ते जीव. ॥ ९७० ॥ जीवदृष्टी अनुसरोनी । हे सृष्टि कल्पिली म्हणोनी । अहंकार भूतें इंद्रियें होऊनी । त्रिगुण मोहिती जीवातें. ॥ ९७१॥ त्रिगुणें जीव मोहती । त्रिविध कर्में आचरती । त्रिविध गति पावती । अनादि गुणप्रवाह हा ऐसा. ॥ ९७२ ॥ हे अनादि माया । तिच्या पोटीं कल्पना या । ते शुद्धसत्त्वरूपिणी गुणत्रया । जीवांकारणें कल्पिती. ॥ ९७३ ॥ तिचींच रूपें दोनी । आपण ब्रह्म म्हणोनी । असे अखंडानंदानुभवें करूनी ; तो ईश्वरोपाधि सर्वसाक्षी सर्वज्ञ. ॥ ९७४ ॥ परंतु तीस सत्ता नसे । ब्रह्मींच ईश्वरत्व दिसे । आपणास आपण अनुभवीतसे । मायें करूनि म्हणावें. ॥ ९७५ ॥ काष्ठादियोगें अग्नि दिसे । मायायोगें ब्रह्म उल्लसे । एवं च ईश्वरत्व ब्रह्मीं असे । परंतु मायायोगें करूनी. ॥ ९७६ ॥ ते सृष्टि स्थिति संहार । ब्रह्मीं प्रवेशे प्रलयानंतर । तेव्हां योगनिद्रा करी ईश्वर । वेद ऐसें बोलती. ॥ ९७७ ॥ प्रतिदिनीं असत्य पाणी । निघे असे प्रवेशे किरणीं । तैसी माया निघे असे प्रवेशे निर्गुणीं । अनादि मायाप्रवाह ये रीतीचा. ॥ ९७८ ॥ जरी नाशतेंचि निर्गुण । तरी मोडता प्रवाह न होते गुण । याळागीं सृष्टि कल्पूनि आपण । सम सदय

---

१. गाणें, वाग्जल्प. २. दृष्ट होई.

सगुण नव्हे विषम निर्दय. ॥ ९७९ ॥ हे मायाकल्पना समूळ । परी आपण ब्रह्म हा अनुभव केवळ । ज्या मायेंकरूनी ते निखळ । शुद्ध माया म्हणावी. ॥ ९८० ॥ जेथूनि उठे कल्पना । ते हे त्रिगुणसृष्टिरचना । तेथें संकल्प ऐसा कीं हें विश्व नाना । जीव कर्मफळ भोगावया. ॥ ९८१ ॥ अविद्याबंधप्रवाह जैसा । अनादि विद्याप्रवाहही तैसा । कळे विचार ज्यांस ऐसा । ते अवतार त्रिगुण कां म्हणती ? ॥ ९८२ ॥ जीवास मोह करीती । म्हणूनि त्रिगुण कल्पिले ये रीती । ते त्रिगुणचि होती । पंचभूतें आणि इंद्रियें अहंकार. ॥९८३॥ त्यांत कल्पिला सत्त्वगुण । सहज त्याचें निर्मळपण । परि रज तम सहज आपण । मलिन तत्संगें मलिन सत्त्वही. ॥ ९८४ ॥ ईश्वरें त्या सत्त्वाचें करावें शुद्ध । तेव्हां ब्रह्मविद्येनें होय प्रबुद्ध । कल्पूनियां संकल्पें प्रसिद्ध । केले अवतार आपले. ॥ ९८५ ॥ कल्पनाच जरी अवतार । तो न म्हणावे त्रिगुणविकार । प्रभाव अव्यय अनुत्तम याचा विचार । तो ऐसा नेणती. ॥ ९८६ ॥ जे म्हणती हरी । मत्स्यादि व्यक्ति पावला तरी । देवांस त्यास समता सरी । देह साम्यें करूनी. ॥ ९८७ ॥ जोचि मी निराकार । तोचि मी साकार । सोनें आणि अलंकार । कोण वेगळे म्हणों शके ? ॥ ९८८ ॥ ऐसीच सर्वेही सृष्टी । परि कल्पिली लक्षूनि जीवदृष्टी । ते देह साच मानूनि कष्टी । होती पावती देह ऐसें. ॥ ९८९ ॥ व्यक्ति पावले म्हणावें त्याला । तैसें न म्हणवे अर्जुना ! मला । आणि व्यक्ति पावला । अबुद्धि बुद्धिहीन ऐसें म्हणती. ॥ ९९० ॥ थोर मानूनि निराकार । उपेक्षिती माझे आकार । दिव्य माझे जे अवतार । ते त्रिगुण पांचभौतिक मानिती. ॥ ९९१ ॥ श्लोकार्थ ऐसा सिद्ध जाला । तों प्रश्नावकाश येथें देखिला । कीं अवतार दिव्यत्वें ऐसें जनाला । कां न कळे ? ॥ ९९२ ॥ जे गुणत्रयावेगळे । अवतार सर्वांहूनि आगळे । त्या सर्वांचे देखती डोळे । आणि कां न कळे हा महिमा ? ॥ ९९३ ॥ या प्रश्नाचें हें स्थळ । जों अर्जुन पुसे तों प्रांजळ । स्वयें आपण घननीळ । बोलतो या श्लोकीं. ॥९९४॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

ज्या सामर्थ्यें मी जगीं वसें । तैसाच अवताररूपी असें । परी जनदृष्टी प्रगट न दिसें । झांकलों योगमायेंकरूनी. ॥ ९९५ ॥ ज्या युक्तिरचनेनें जग । मी निर्मितों. तो म्हणावा योग । त्या योगमायेंकरूनि सोंग । अवतारांचें दावितों. ॥ ९९६ ॥ अविद्यासृष्टि कल्पिली । ती त्रिगुणसृष्टि योगशब्दें बोलिली ।

तो योग कल्पूनि शुद्धसत्त्वें उरली । ते योगमाया. ॥ ९९७ ॥ ते योगमायें-करूनी । मी वेष्टित म्हणोनी । दिसें अवताररूपें नयनीं । परी नव्हें प्रगट सर्वांतें. ॥ ९९८ ॥ आतां म्हणसी अर्जुना! । कीं सूर्य उगवला झांकेना । तरी प्रगट परि दिसेना । डोळां दिवांधाचिया. ॥ ९९९ ॥ तैसा अविद्येंकरूनी । लोक हा मूढ होऊनी । मज देखोनीही नयनीं । हा अज अव्यय म्हणोनी न जाणे. ॥ १००० ॥ अज म्हणजे जन्मरहित । अव्यय म्हणजे नाशवर्जित । ऐसियास मज मूढ अत्यंत । म्हणती उपजतो नाशतो. ॥ १००१ ॥ मी अज मी अव्यय परम । त्या मज मानिती आपणासम । नेणती कीं हा पुरुर्षोत्तम । अज अव्यय अनंतशक्ती. ॥ १००२ ॥ हें न जाणायाचें मूळ । अविद्या त्रि-गुण ओंगळ । आणि आपण सर्वज्ञ केवळ । विद्याशक्ति शुद्धसत्त्वें करोनी. ॥ १००३ ॥ तो त्रिगुणोपाधि जीवसमुदाय । जरी पुण्यें अगण्यें निष्पाप होय । आणि शास्त्रदृष्टीं दृढ धरी माझे पाय । तरी ज्ञानदृष्टीं ओळखे मजलागीं. ॥ १००४ ॥ ऐसें अध्यायपर्यंत । आतां बोलेल भगवंत । त्यांत आपण सर्वज्ञ जीव भ्रांत । आधीं बोलतो या श्लोकीं. ॥ १००५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

जीं होऊनि गेलीं तीं हीं सारीं । आणि आहेत भूतें ज्या ज्या प्रकारीं । आणि पुढें जीं भूतें होणारीं । हीं सर्व मी जाणें. ॥ १००६ ॥ पंचभूतांश मिळती । त्या देहास भूतें म्हणती । ब्रह्मयाच्या शरीराची गणती । यांत कीं ब्रह्मादि स्तंबवरी[1] भूतेंचि. ॥ १००७ ॥ ब्रह्मांड ब्रह्मयाची मूर्ती । चतुर्मुख त्या मूर्तीपुढील भोगमूर्ती । आवरणरूपें ब्रह्मांडाहि वरती । भूतें तीहीं भूतें म्हणावीं. ॥ १००८ ॥ भूत भविष्य वर्तमान भूतें । जाणतो म्हणतां भगवंतें । बोलिलीं ब्रह्मांडें अनंतें । भूतशब्देंकरूनी. ॥ १००९ ॥ ऐसा स्वयें सर्वज्ञ । परि मज नेणती जीव अज्ञ । तेहि होती अभिज्ञ । बहुपुण्यें मातें जे भजती. ॥ १०१० ॥ हें पुढें बोलेल निवडूनी । परि या चतुर्थचरणापासूनी । मज नेणती अविद्यें-करूनी । ऐसें पुढिल्या श्लोकवरी बोलतो. ॥ १०११ ॥ **'मां तु वेद न कश्चन'** । म्हणजे ते तो मज नेणती कोण्ही जन । कां म्हणसी तरी भ्रांत मन । त्रिगुणभ्रमें म्हणतसे या श्लोकीं. ॥ १०१२ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥

---

१. स्तंब—दाट लहान झुडपें.

गोडां विषयांवरी प्रीति । वाइटांवरी अप्रीति । इच्छा आणि द्वेष म्हणती । याच दोहीं गोष्टींतें. ॥ १०१३ ॥ या इच्छाद्वेषापासूनी । जीं द्वंद्वें उपजलीं तिहीं-करूनी । मोह जाला म्हणोनी । या त्रिगुणीं वाढविला संसार. ॥ १०१४ ॥ कीं जेव्हां जीवोपाधि प्रगटती । त्यास एक सृष्टिकाळ म्हणती । किंवा नवा देह धरूनी उपजती । तोहि सृष्टिकाळ. ॥ १०१५ ॥ एवं जेव्हां जसे जन्मती । तेव्हां संमोह पावती । कीं देह जड तो आपण मानिती । पूर्विल्या द्वंद्वमोहें-करूनी. ॥ १०१६ ॥ दों दों गोष्टींचें जोडें । द्वंद्व नाम त्यातें घडे । त्यांत एक आवडे एक नावडे । मानापमान लाभहानि इत्यादि. ॥ १०१७ ॥ एक आवडे एक नावडे । तदर्थ कर्म करणें घडे । त्या कर्मेंकरूनि जोडे । देहांतर सुखदुःखभोग. ॥ १०१८ ॥ तेथें अत्यंत जो मोह । तो म्हणावा संमोह । आपण कोण हा संदेह । ते जाणती मज काय. ॥ १०१९ ॥ आपणास आपण नेणे । तो भ्रांत मज काय जाणे ? । ज्यास आपला बोध बाणे । तोच जाणे मजलागीं. ॥ १०२० ॥ पूर्वश्लोकीं मी सर्व जाणें । आणि मज ऐसिया कोण्हीच नेणे । म्हणतां नेणती ज्यांस म्हणे । ते ऐसे वर्णिले. ॥ १०२१ ॥ एवं विद्योपाधि आपण सर्वज्ञ । आणि अविद्योपाधि जीव वर्णिले अज्ञ । आतां स्वभजनें होती अभिज्ञ । ते ऐसे म्हणूनी वर्णील. ॥ १०२२ ॥ ते कैसे हो-उनी । कोणे रीतीकरूनी । भजती तरी ऐसें म्हणोनी । बोलतसे या श्लोकीं. ॥ १०२३ ॥

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

ज्या पापेंकरूनी मला । जन न भजतां वायां गेला । त्या पापाचा नाश जाला । पुण्यकर्में आचरतां. ॥ १०२४ ॥ अनेक पुण्यकर्मेंकरूनी । द्वंद्वें मानापमान इत्यादि त्यांपासूनी । सुटोनि दृढव्रत होउनी । भजती मातें. ॥१०२५॥ जे परम दुष्कृती । ते आपणातें न भजती । म्हणूनी मागें बोलिला श्रीपती । कीं पाप तेथें भजन आपलें घडेना. ॥ १०२६ ॥ येथें चतुर्मुखाचा बाप । म्हणतो ज्याचें सकळ गेलें पाप । आणि पुण्यकर्में पुण्याचा प्रताप । वाढला भजती तेचि मातें. ॥ १०२७ ॥ ते मज भजतां अत्यंत । होउनियां दृढव्रत । द्वंद्वापासूनि सुटोनि निश्चित । मग मज भजती ऐसेही. ॥ १०२८ ॥ अनेक जन्म पुण्यकोटी । तेव्हां मज भजायाची इच्छा पोटीं । भजतां भजतां शेवटीं । सुटती द्वंद्वांहीपासूनी. ॥ १०२९ ॥ भजतां चित्तशुद्धि अत्यंत । होतां धरिती

दृढ व्रत । कीं भजनींच सर्वदा रत । इतर कांहीं न इच्छिती. ॥ १०३० ॥ दृढ होतां ऐसें व्रत । होऊं लागती द्वंद्वातीत । जे पिऊं लागती अमृत । ते आंबिलीनिमित्त कां लाळ घोटिती? ॥ १०३१ ॥ ते लाभ धनलाभें न मानिती । ते हानि धनहानीनें न जाणती । ते मानें सुखी न होती । दुःखी न होती अपमानें. ॥ १०३२ ॥ धनमानादिलाभें सुख । इत्यादि हानि करूनि दुःख । या निश्चयाहूनि आणिक । मोह कोणता ? ॥ १०३३ ॥ ज्यासी गोडी हरिभजनीं । भजनींच लोटे दिवसरजनी । चित्त लागलें भगवद्भजनीं । त्या दृढव्रतास कैंचा हा मोह ? ॥ १०३४ ॥ पाप गेलीया माझें भजन । मग ते दृढव्रत होती पुण्यकर्मे जन । मग द्वंद्वमोहापासूनि मोचन । पावोनि मातें भजती. ॥१०३५॥ श्लोकार्थ ऐसा जाला । परि पदांचा अन्वय नाहीं दाविला । म्हणूनि संशय श्रोतयांला । पडेल तरी पदें हीं ऐसीं योजावीं. ॥ १०३६ ॥ **'पुण्यकर्मणामंतगतं पापं ते'** । **'दृढव्रता मां भजंते'** । आधीं ऐसें वदे ते । भगवद्वाणी. ॥ १०३७ ॥ **'ते तु द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः'** । **'मां भजंते मुक्ताः'** । कीं विना भजन मुक्तता । घडेचि ना. ॥ १०३८ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आधीं. ॥ १०३९ ॥ जे आपणास भजती । ते ऐसे निष्पाप सुकृती । म्हणूनि अर्जुनाप्रती । श्रीकृष्ण ऐसें बोलिला. ॥ १०४० ॥ ते दृढव्रत भक्त । द्वंद्वमोहापासूनि मुक्त । हें आयकोनि संशययुक्त । चित्त जालें अर्जुनाचें. ॥१०४१॥ कीं यातें न भजती दुष्कृती । आणि भजती भले सुकृती । परि सकामा ज्यांच्या प्रकृती । ते द्वंद्वमोहातीत होती हें घडेना. ॥ १०४२ ॥ मागें वर्णिले चतुर्विध भक्त । त्यांत आर्त अर्थार्थी कामनायुक्त । जो कामनायुक्त तो द्वंद्वमोहनिर्मुक्त । कोणी न होय. ॥ १०४३ ॥ विचार ऐसा असोनी । सगट हे द्वंद्वमोहरहित म्हणोनी । कृष्ण बोलिला पूर्वपदेंकरूनी । येथें अर्जुन शंकला. ॥ १०४४ ॥ तरी हें जिज्ञासुप्रकरण । याचें पूर्वी राहिलें विवरण । त्रिविधांचें सगट श्रेष्ठपण । **'उदाराः सर्व एवैते'** म्हणोनि वर्णिलें. ॥ १०४५ ॥ परि ते दोघे सकाम । जिज्ञासु हा अत्यंत निष्काम । ज्ञान होतांच सिद्ध आत्माराम । होणार हाही. ॥ १०४६ ॥ ते दोघे निष्काम होती । तेव्हां जिज्ञासुपदवी पावती । इतर देवताभक्ताहूनि अति । श्रेष्ठ सुकृती जरी अत्यंत.॥१०४७॥ तत्त्वज्ञानेच्छा जयाला । आत्मबोधाकारणें भुकेला । जिज्ञासु म्हणावें त्याला । प्रकरण हें तयाचें. ॥ १०४८ ॥ पूर्वश्लोकीं हा अर्थ । समजला नाहीं पार्थ । म्हणूनि त्याचें जिज्ञासूपण समर्थ । स्पष्ट अर्धश्लोकें दाखवितो. ॥ १०४९ ॥

उत्तरार्धापासूनी । स्वप्रसादें तो होतसे ज्ञानी । आणि सातां प्रकारेंकरूनी । तो आपणातें जाणतो. ॥ १०५० ॥ ऐसें अध्यायपर्यंत । बोलेल आतां भगवंत । तिन्हीं प्रकारें त्या सातांत । बोलतसे श्रीभगवान् या श्लोकीं. ॥१०५१॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

अगा! पूर्वश्लोकीं भक्त । जे वर्णिले द्वंद्वमोहनिर्मुक्त । जे आर्धी जिज्ञासु बुद्धीनें युक्त । कीं सुटावें अविद्यापाशापासूनी. ॥ १०५२ ॥ ज्या अविद्येंकरूनी । जें नश्वर जड वाटे आपण म्हणोनी । दुःख तितकें सुख मानूनी । दुःखींच पचती. ॥ १०५३ ॥ आजन्म मानिलें सुख । तें सर्वही वाटे दुःख । जेव्हां म्हातरपणीं सुख । देखे जरेचें. ॥ १०५४ ॥ तेव्हांही केवळ । जो सुखी ज्याचें सुकृताचेंचि फळ । त्यासही मरणाची तळमळ । सर्वदा चुकेना. ॥ १०५५ ॥ खांदियावरी सूळ । त्यास चारिती खोबरें गूळ । सुळीं घालायाचें स्थळ । जवळी होतसे पदोपदीं. ॥ १०५६ ॥ पुण्यफळें सदा सुख । तरी न चुके जरामरणदुःख । गर्भवासादि दुःखें आणिक । न स्मरती तरी हीं ठाउकीं सर्वांसी. ॥ १०५७ ॥ एवं पाहतां जरामरण । होतें सकळ दुःखांचें स्मरण । कीं मरण आणि म्हातारपण । विदित असे सकळांसही. ॥ १०५८ ॥ विचार ऐसा म्हणोनी । कृष्ण म्हणे जरामरणापासूनी । सुटावया माझा आश्रय धरूनी । यत्न करिती जिज्ञासु जे. ॥ १०५९ ॥ ते ब्रह्मकर्मादि सात । जाणती म्हणे भगवंत । जाणणें म्हणजे विद्या निश्चित । अविद्यानाशें हे जाणावी. ॥१०६०॥ तेव्हां जरामरणादी । दुःखमूळ अविद्या अनादी । एवं येथें भजन उपपादी । अविद्या नाशाकारणें. ॥ १०६१ ॥ अविद्येस विद्या संहरी । त्या ब्रह्मविद्येचा धनी हरी । या कारणें नव्हे अविद्या दूरी । हरिभजनावांचूनी. ॥ १०६२ ॥ या भावें म्हणे श्रीपती, । 'कीं जे सुकृती मजला भजती । त्या भजनें पावती । ब्रह्मविद्या. ॥ १०६३ ॥ माझा आश्रय धरोनी । माझ्या प्रसादें ज्ञान होईल म्हणोनी । दृढनिश्चय ऐसा करोनी । करिती प्रयत्न. ॥ १०६४ ॥ उपनिषद्भाग ऐकती । ईश्वरभावें गुरूतें भजती । यत्न इत्यादि करिती '। जिज्ञासु ब्रह्म कळावया. ॥ १०६५ ॥ ते जाणती ब्रह्म । हें व्यतिरेकज्ञान परम । तेंचि सर्व स्थावरजंगम । हें अन्वयज्ञान त्याउपरी. ॥ १०६६ ॥ तें ब्रह्म आत्मत्वें जाणावें । मग सर्व तेंचि हें अद्वैत बाणावें । अध्यात्म ऐसें म्हणावें । त्या ज्ञानातें. ॥ १०६७ ॥ तरी अध्यात्मही ते जाणती । **'स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते'** ऐसें

श्रीपती । पुढील अध्यायांत अर्जुनाप्रती । स्वयेंचि बोलेल. ॥ १०६८ ॥ सर्व आपण हा भाव । यास म्हणावें स्वभाव । अध्यात्मशब्दार्थ देव । बोलेल ऐसा. ॥ १०६९ ॥ आणि ते जाणती कर्म । कीं निर्माण होती स्थावरजंगम । हें कर्म तेंहि ब्रह्म । सर्व कर्म ज्या कर्मी आटतें. ॥ १०७० ॥ म्हणोनि कर्म अखिल । ते जाणती म्हणे मेघनीळ । अखिल म्हणजे अशेष सकल । गहन भाव हा पुढें विशदही होणार. ॥ १०७१ ॥ सातांत तीन जालीं । जीं ब्रह्म अध्यात्मकर्में बोलिलीं । आतां चार जीं उरलीं । तीं बोलतसे या श्लोकीं.॥१०७२॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

अधिभूत हें दृश्य नश्वर स्वभाव । जीव पुरुष तो अधिदैव । अधियज्ञ तो साक्षी स्वयें देव । हें पुढें देवाधिदेव बोलेल. ॥ १०७३ ॥ परि यांत जीव अधिदैवत । त्यातें ऐसें जाणती म्हणे अच्युत । कीं अधिभूता नश्वरा जडासहित । आणि मी जो अधियज्ञ त्यासह. ॥ १०७४ ॥ साधिभूत आणि साधियज्ञ । अधिदैव मी जो त्यातें जाणे अभिज्ञ । म्हणोनि म्हणे सर्वज्ञ । गीतार्थ येथें विरळ जाणती. ॥ १०७५ ॥ बहुतीं हा अर्थ टाकिला । नेणोनि टीकाशब्दें झांकिला । विचार येथें नाहीं केला । कीं या दों पदींच कां सकार सह शब्द ? ॥ १०७६ ॥ या सह शब्दीं तत्त्व खोल । तें स्फुरे तरी हे समजती बोल । सगर्भ शब्द मानिले फोल । दृष्टी तत्त्वीं न पडतां. ॥ १०७७ ॥ या-अधिभूतादि शब्दांचे अर्थ । पुढें बोलेल जे समर्थ । त्याच अर्थी अर्थ यथार्थ । होती या सकारासह शब्दांचे. ॥ १०७८ ॥ पुढिल्या अध्यायांत देव । अधिभूत म्हणेल क्षरभाव । क्षरभाव म्हणजे नश्वर स्वभाव । चराचर स्थूल देह जीवांचे. ॥ १०७९ ॥ या अधिभूतांसहित । अधिदैवातें जाणती म्हणे अच्युत । अधिदैवाचा अर्थ भगवंत । म्हणेल पुरुष म्हणोनी. ॥ १०८० ॥ पुर देह अधिभूत त्यांत । अविद्येनें जो निद्रित । तो पुरुषांश प्रतिबिंब निश्चित । अधियज्ञा ईश्वराचा. ॥ १०८१ ॥ त्या अधियज्ञासहित । अधिदैव जाणती म्हणे भगवंत । कीं बिंबावांचूनि न कळे निश्चित । अंश प्रतिबिंबरूपत्वें. ॥१०८२॥ प्रतिबिंबांश ईश्वराचा । जीव म्हणोनि बोलती वेदवाचा । निर्णय मागें जाला पुढेंही याचा । होणार निर्णय. ॥ १०८३ ॥ ज्यांत प्रतिबिंब तें निर्मळ । सत्त्व जैसें निवळ जळ । प्रतिबिंबयोगें तेंचि केवळ । जीव जालें म्हणावें. ॥ १०८४ ॥ कीं

ज्या उदकीं दिसे प्रतिमुख। तें उदकचि तें मुख। कीं उदकावांचूनि आणिक। न सांपडे कांहीं तयांत.॥ १०८५ ॥ म्हणोनि परा प्रकृती। जीवत्वें वर्णितो श्रीपती। आणि 'ममैवांशो जीव' हेंही जगत्पती। पंचदशीं बोलेल. ॥ १०८६ ॥ एवं पुरुष म्हणतां अधिदेव । तदर्थ सत्त्व जळही सूचवी देव । परि जळास घट तैसा स्थूलदेहभाव। अधिभूत चराचर क्षरभाव. ॥ १०८७ ॥ आणि सत्त्वाचे वृत्तिभेद। बुद्धि अव्यक्त म्हणती वेद । त्या वृत्तिभेदातें गोविंद । त्रयोदशीं वर्णील क्षेत्र म्हणोनी. ॥ १०८८ ॥ 'महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्त'। इत्यादि पंचभूतां क्षरांसंयुक्त। क्षेत्र बोलेल जें क्षरत्वें उक्त। 'अधिभूतं क्षरो भावः' म्हणोनि या प्रसंगीं. ॥ १०८९ ॥ लिंगदेहासहित । क्षेत्र नश्वर निश्चित। कीं अंतीं ज्ञान परिपाकीं अंत। होतसे जयाचा. ॥ १०९० ॥ एवं जीवोपाधि निश्चित। अधिभूत क्षरभाव त्यासहित। प्रतिबिंब पुरुष अधिदैवत। अधियज्ञ बिंबासहित जाणावा. ॥ १०९१ ॥ कीं दर्पण आणि बिंब । तरीच दिसे प्रतिबिंब। नसतां हे दोन्ही अवलंब। तें नसे. ॥ १०९२ ॥ याकारणें साधिभूत। म्हणजे अधिभूत स्थूल सूक्ष्म त्यांसहित । आणि साधियज्ञशब्दें बिंब स्वयें अच्युत । त्यासहित प्रतिबिंबा अधिदैवातें जाणती. ॥ १०९३ ॥ अधियज्ञाचा अर्थ देव। बोलेल कीं 'अधियज्ञोऽहमेव'। 'अहमेव' म्हणजे मीच देवाधिदेव। बिंब स्वयें त्या प्रतिबिंबाचा. ॥ १०९४ ॥ कीं अधिदैव जैसा प्रतिबिंब। तैसा नव्हे मी बिंब। मीच त्याचा अवलंब । अंशा अधिदैवा आणि अधिभूता उपाधीचा. ॥ १०९५ ॥ कीं प्रतिबिंबयुक्त नीर । घट पाहिजे त्यास आधार । तैसें जीवा सत्त्वास शरीर । स्थूल अधिभूत क्षरभाव पाहिजे. ॥ १०९६ ॥ आणि जडनिषेधाविण। न कळे तयाची खूण । हेंही सर्वज्ञ सगुण। सूचवी एथें. ॥ १०९७ ॥ म्हणोनी साधिभूत। अधिदैव जाणे म्हणे अच्युत। आणि बिंबाविणें न दिसे निश्चित। प्रतिबिंब तें. ॥ १०९८ ॥ या कारणें साधियज्ञ। कीं अधियज्ञासह तें अभिज्ञ । अधिदैव जाणती म्हणे सर्वज्ञ। एवं प्रतिबिंब अधिदैव हें बोले. ॥ १०९९ ॥ आतां तेंचि प्रयाणकाळीं। मातें जाणती म्हणे वनमाळी। तरी आपण सकळ सकळीं । हें जाणती तिहीं हेंचि प्राणप्रयाणीं स्मरावें. ॥ ११०० ॥ ऐशा प्रकारीं जे जाणती। तेचि प्रयाणकाळीं स्मरती । जेव्हां धरूनि आत्मस्मृती । सोडिती शरीर. ॥ ११०१ ॥ एवं स्मरती म्हणावें ये स्थळीं। ऐसें असोनिही वनमाळी। जा-

णती म्हणे प्रयाणकाळीं । हें कां एथें विचारावें ? ॥ ११०२ ॥ कीं जें नसेल विदित । त्यास जाणती म्हणों नये निश्चित । विदित असेल जें अत्यंत । तें स्मरती ऐसें म्हणावें. ॥ ११०३ ॥ स्मरती म्हणावें जेथें । जाणती म्हणों नये कां तेथें ? । ऐसे विचार एथें । करितां तत्त्वार्थ सांपडे. ॥ ११०४ ॥ आतां जाणणियानें स्मरावें । या भावें जाणती म्हणे म्हणावें । तरी जाणणियानेंचि विसरावें । सर्वही त्याणेंचि होतसे. ॥ ११०५ ॥ जाणती म्हणजे स्मरती । अगत्यच बोलावें ये रीती । कीं अर्थ न लागे म्हणूनि गती । कल्पावी भलतैसी. ॥ ११०६ ॥ दुसरें जया प्रयाणकाळीं जाणती । तें प्रयाण साध कोणे रीती । ब्रह्म आपण तेचि उरती । उरी कैंची प्रयाणातें ? ॥ ११०७ ॥ ज्ञानियाचें चित्त । देहादि चेतवी प्रारब्धनिमित्त । जोंवरी वायु तोंचिपर्यंत । तरंग जैसा सागरीं. ॥ ११०८ ॥ वायु राहतां सागरीं । सागरचि होय ते लहरी । ब्रह्मीं चित्त यापरी । ब्रह्म होय सरतां प्रारब्ध. ॥ ११०९ ॥ आतां कैचें प्रयाण । हेंही न विचारी जरी निपुण । एथेंही अगत्यपण । लागे गीता वाखाणितां. ॥ १११० ॥ मुख्यार्थ न सांपडे । तेव्हां ऐसें संकट पडे । भलतसा अर्थ योजणें घडे । टीकाकारासही तो. ॥ ११११ ॥ याचा अर्थ भगवंत । बोलेल पुढील अध्यायांत । तेथें याहूनि श्रीकांत । प्रयाण बळकट बोलेल. ॥ १११२॥ कीं अंतकाळीं मातें । स्मरत सोडील शरीरातें । आणि जाय तो माझ्या भावातें । पावे एथें संशय असेना. ॥ १११३ ॥ मोक्ष एथें निर्गुण । कोणी वाखाणिती निपुण । मुक्तिसुखाची हे खूण । नुरे जेथें. ॥ १११४ ॥ पक्कज्ञानियास सद्य मोक्ष । आणि अपक्क ज्ञानी हटयोगीं दक्ष । याच्या मोक्षातें क्रममोक्ष । शास्त्रें म्हणती. ॥ १११५ ॥ ते ब्रह्मरंध्र भेदोनि जाती । ब्रह्मयासह मोक्ष पावती । कोणी एथें ते गती । वाखाणिती टीकाकार. ॥ १११६ ॥ तरी या श्लोकीं या ज्ञानी । युक्तचित्त म्हणोनी । श्रीकृष्ण म्हणे यावरूनी । सद्य मोक्षचि युक्त चित्तातें. ॥ १११७ ॥ उत्तराध्यायांत कमलेक्षण । वेगळेंचि त्या मोक्षाचेंही लक्षण । बोलेल तेथेंही विवरण । विशद टीकेंतही होणार. ॥१११८॥ एवं एथें मोक्ष सगुण । बोले सर्वज्ञ आपण । दृष्टि तिकडे देती निपुण । मुख्य अर्थ त्यांत सांपडतो. ॥ १११९ ॥ सगुणमोक्षीं प्रयाणसिद्धी । वैकुंठगमन हेही प्रसिद्धी । त्या मोक्षीं अनुभवसमृद्धी । मुक्त असती जाणती ते ऐसें. ॥ ११२० ॥ **'प्रयाणकालेऽपि'** म्हणोनी । व्याकरणें या सप्तमीविभक्तीकरूनी । प्रयाणकालीं जाणती हा अर्थ होउनी । अर्थ आणिकही होतसे. ॥११२१॥ **'प्रयाणकालेऽपि'** म्हणे श्रीपती । म्हणजे प्रयाणकाले **'सत्यपि'**

ऐसे रीती । अर्थ वाखाणितां सिद्ध होती । मुख्य अर्थ सर्वत्र. ॥११२२॥ आणि 'अपि' शब्देंकरूनी । कैवल्यमोक्ष जाणणें नसे म्हणोनी । सूचवूनि बोले या वचनीं । कीं या मुक्तींतही मज जाणती. ॥ ११२३ ॥ कीं जाला असतांही प्रयाणकाळ । त्यावरी जेव्हां मुक्तीचा सुकाळ । तेव्हांही मातें जाणती केवळ । कीं अनुभव बुडेना भक्तांचा. ॥ ११२४ ॥ निर्गुण मोक्षापरीस । सगुण मोक्षामृत बहुत सुरस । म्हणूनि सूचवी जगन्निवास । कीं प्रयाणकाळ जाला असतांही जाणती. ॥ ११२५ ॥ कीं जाला असतां प्रयाणकाल । मुक्त होऊनी असती सकळ । तेव्हांही जाणती केवळ । मातें अखंडानंदानुभवें. ॥ ११२६ ॥ हें भक्तांच्या गतीचें प्रकरण । निर्गुणमोक्षास विलक्षण । ऐसें सूचवी कमलेक्षण । कीं निर्गुणमोक्षीं हें नसे. ॥ ११२७ ॥ वैकुंठीं स्वानंदानुभव । निर्गुणीं नसे सधर्मभाव । ज्या सत्त्वें अनुभवावें सर्व वैभव । तें वैभव असोनिही सत्त्व नसे. ॥ ११२८ ॥ अमृतास नाहीं रसना । त्याची गोडी त्याला कळेना । अद्भुत सगुण मोक्षरचना । कीं स्वरूपामृतीं सत्त्वमूर्ति रसना ते. ॥ ११२९ ॥ चित्ताचें जाय चित्तपण । उरे अनुभववर्जित निर्गुण । काय जाणेल येथें खूण । स्थिति ब्रह्मात्मत्वाची तेही जाय. ॥ ११३० ॥ त्याचें जाणणें ओसरे । यास निर्गुणत्वें सगुण स्फुरे । विष्णुरूप पावोनि उरे । सत्त्व अक्षय्यपणें वैकुंठीं. ॥ ११३१ ॥ जैसें ईश्वरोपाधि सत्त्व । तैसेंच याच्या सत्त्वासही अक्षयत्व । मुक्त वैकुंठ विष्णुरूप यांचें तत्त्व । हेंच कीं सत्त्वनित्यत्व सम सर्वांत्तेंही. ॥ ११३२ ॥ योगनिद्रेच्या अवसरीं । जैसा ईश्वर तैसे परी । निर्गुणत्वेंचि उरती आणि जेव्हां हरी । साकार होतां हेही होती साकार. ॥ ११३३ ॥ येथें नश्वरत्वप्रसंग । बोलती त्यांचा पुढें मुखभंग । चतुर्दशीं होईल जेव्हां श्रीरंग । परिहरील उत्पत्तिनाश या मुक्तांचा. ॥ ११३४ ॥ टीका चतुर्थाध्यायाची । तेथें यज्ञप्रसंगें या मोक्षाची । रीति वर्णिली ते साची । मोक्षशब्देंचि होतसे. ॥ ११३५ ॥ मोक्ष म्हणावें ज्याला । नश्वर म्हणावें त्याला । तेव्हां नित्य म्हणावें याही बोला । अनित्य म्हणोनि कां न वाखाणावें ? ॥ ११३६ ॥ तेंज म्हणावें ज्याला । तम मानावें त्याला । यास आणि मोक्ष अनित्य या बोला । नव्हे काय एककोटित्व. ॥ ११३७ ॥ तें असो यां प्रस्तुतीं । येथें म्हणे श्रीपती । कीं प्रयाणकाळ जाला असतांही जाणती । मातें म्हणोनि त्याचा हा इत्यर्थ. ॥ ११३८ ॥ कोणी म्हणती भगवंत । याचा अर्थ अष्टमाध्यायांत । बोलेल कीं प्रयाणसमयांत । स्मरोनि मातें जे जाती. ॥ ११३९ ॥ ते

सद्भावातें पावती । तरी जाणती म्हणजे स्मरती । हा अर्थ कां घडेना ये रीती । म्हणतील जरी या प्रसंगीं. ॥ ११४० ॥ तरी याहीपुढें जो श्लोक । तेथें बोलेल उत्तमश्लोक । कीं ज्या ज्या भावातें जे लोक । स्मरती अंतीं पावती तो भाव. ॥ ११४१ ॥ त्याही पुढें म्हणेल कीं या कारणें । अर्जुना ! युद्धही करी माझ्याच स्मरणें । कीं माझ्या स्मरणशील अंतःकरणें । निःसंदेह मज पावसी. ॥ ११४२ ॥ स्मरणभक्तीचा महिमा हरी । कळावया बोलेल या उपरी । कीं माझ्या स्मरणें देह सोडिल्यावरी । पावे माझ्या भावातें. ॥ ११४३ ॥ पावे माझ्या भावातें । म्हणतां सूचवी या अर्थातें । कीं भाव म्हणजे सारूप्यातें । पावे तो जाणेच मातें मुक्तींतही. ॥ ११४४ ॥ कीं आणिकही जो जो भाव । अंतकाळीं स्मरे जीव । तोचि भाव पावे हें देव । बोलेल भावशब्दें आकार. ॥ ११४५ ॥ हा स्मरणमहिमा । कीं अंतकाळीं स्थावर अथवा जंगमा । स्मरतां पावे तयां तैसा पुरुषोत्तम । मजही स्मरतां पावसी. ॥ ११४६ ॥ एवं भावशब्दें आकार । आणि बोलावया स्मरणाचा बडिवार । स्मरत सोडिती कलेवर । ऐसें म्हणे. ॥ ११४७ ॥ आणि जाला असतां प्रयाणकाळ । मज जाणती म्हणे मेघनीळ । यावरूनी प्रश्न होतां त्याचें उत्तर प्रांजळ । मद्भावातें पावती हें म्हणतां होणार. ॥ ११४८ ॥ **'कथं ज्ञेयोऽसि'** म्हणोनि । अर्जुन पुसेल यावरूनि । समजेल कीं साकार मोक्षेंकरूनी । जाणती म्हणतो आपणातें. ॥ ११४९ ॥ प्रयाणकाल जालियानंतर कैसा । जाणावया योग्य आहेसि? ऐसा । प्रश्न होईल त्यास आकाराचा ठसा । मद्भावशब्दें सूचवील. ॥ ११५० ॥ हे भावार्थ गहन । कृपादृष्टि सूचवी कमलनयन । तें बहुतेक समजे अर्जुन । न समजे तेथें प्रश्न करी. ॥ ११५१ ॥ ते प्रस्तुत सात प्रकार । याचा न कळतां अर्थविचार । प्रश्न करील हा चमत्कार । कृपासिंधु जगद्गुरूचा. ॥ ११५२ ॥ कीं अपरोक्षाकारणें । या अर्जुनें यावें शरण । **'किं तद्ब्रह्म'** म्हणतां विवरण । अपरोक्षाचें करावें. ॥ ११५३ ॥ हें पुढें बोलणेंचि असे । एवं मोक्ष सगुण येथें दिसे । इतर अर्थ येथें न वसे । विचार करितां. ॥ ११५४ ॥ आरंभीं ज्ञान सगुण । ज्ञानी सगुण भक्तामध्यें वर्णिले निपुण । अंतीं सगुण भक्तीची खूण । सर्वोत्कर्षें या अध्यायांत बोलिली. ॥ ११५५ ॥ ऐसा अध्याय सप्तम । आणि या सातांत जो सप्तम । तो पुरुषार्थ याकरितां उत्तम । कीं भक्ति हातींची नवजाय. ॥ ११५६ ॥ ज्ञान असोनि अनुरक्ती । श्रीकृष्णचरणीं हे भक्ती । अत्यंत थोर चारी मुक्ती । ओंवाळिल्या इजवरोनी. ॥ ११५७ ॥ सकळां उपनिषदांचें सार । हे गीता हरी दुःखसंसार । ते बा-

खाणितां मूलानुसार। भक्तिसम कांहीं तुकेना. ॥ ११५८ ॥ जो स्वयें गीताकार। तोचि स्वयें टीकाकार। भगवत्सुवर्ण वामन आकार। विकार नसे सुवर्णत्वीं. ॥ ११५९ ॥ तथापि कांहीं तो जरी न करी। सर्वं सम अकर्ता परी। भक्ति करिती ते तों हरी। करी प्रार्थिला कल्पवृक्ष. ॥ ११६० ॥ जो मागे जें फळ। कल्पवृक्ष दे तेंचि केवळ। गीता केली तैसा प्रांजळ। अर्थ करी म्हणतां करीतसे. ॥ ११६१ ॥ ज्यांस अनन्य शरणागती। ते हेंचि या कल्पवृक्षा मागती। म्हणोनि यथार्थ अनुसंधानगती। तोचि ऐशा करितसे. ॥ ११६२ ॥ कीं नसे देवतांतराची भीड। अथवा कांहीं फळाची चाड। कीं अभक्तास वाटेल अवघड। हेही शंका असेना. ॥ ११६३ ॥ टीका उदंड जाल्या। परी देवतांस तदुपासकास भ्याल्या। यथार्थ अर्थ नाहीं बोलिल्या। तैसी नव्हे हे टीका. ॥ ११६४ ॥ म्हणोनि '**यथार्थदीपिका**'। नांव पावली हे टीका। कीं अद्वैत आणि भजावें एका। श्रीवत्सांका जगद्गुरूतें.॥११६५॥ विघ्न न हो म्हणोनी। आरंभी देवा एका प्रार्थुनी। स्फूर्ती देईल हे इच्छा धरोनी। प्रार्थना एका आणिकाची. ॥ ११६६ ॥ टीका ऐसी आरंभते। आणि भक्ति अव्यभिचारिणी बोलिजेते। आणि पदोपदीं निषेधिजेते। उपासना अन्य देवतांची. ॥ ११६७ ॥ त्यांचें परोपदेशपांडित्य। गीताच प्रकट करिते सत्य। कीं टीकेंत बोलणें लागे अगत्य। तुच्छत्व इतर देवताभजनाचें. ॥ ११६८ ॥ आणि जेथें गहन अर्थ। तेथें घडेना यथार्थ। जरी मानिती कृतार्थ। टीका आपुली. ॥ ११६९ ॥ '**अंतवत्तु फलं तेषां**' म्हणोनी। याच अध्यायांत या श्लोकेंकरोनी। जें बोलिलें तें येतें दिसोनी। तुच्छफळप्रदत्व त्यांतें. ॥ ११७० ॥ कीं टीका निर्विघ्न जाली। आणि रचनास्फूर्तीही आली। तथापि होऊनि आली। ते विरुद्ध मूळासी. ॥ ११७१ ॥ इतरदेवताभजन। टीकेंत निषेधिती महाजन। आणि आरंभीं करिती नमन। त्या इतर देवांतें. ॥ ११७२ ॥ वाखाणावी गीता। तींही आदि अंतीं एका अनंता। वंदावें मध्यें ज्या भगवंता। मुख्य सेव्यत्वें वर्णावें. ॥ ११७३ ॥ त्यांस सर्वही ब्रह्म दिसे। म्हणोनी त्या देवां वंदिती ऐसे। ऐसें म्हणावें तरी म्हणतसे। कृष्ण काय गीतेंत. ॥ ११७४ ॥ सर्व मी सर्व माझे उपासक। परी तें भजन अविधिपूर्वक। उपास्यदैवत मीच एक। इतरें पहावींच मद्भावें. ॥११७५॥ ब्रह्म जरी विघ्नाचाच हर्ता। तरी म्हैसासूर काय परता?। अद्वैताश्रयें या वार्ता।

फोल अवधिया. ॥ ११७६ ॥ असो तें हे टीका शेषशयन । स्वयें करी आ-कर्णनयन । गीताटीका तो आणि वामन । भिन्न अणुही न दिसती. ॥ ११७७ ॥ आत्मत्वें भजतां तया । त्या जगदात्मयाची होतां दया । हात जोडिती सर्व देवता या । परि कोण पाहे त्यांकडे ? ॥ ११७८ ॥ कोणाची नसे भीड । आणि कोणाची नसे चाड । अनन्यभक्ति लागतां गोड । या भगवद्गीतेंत ये रीती. ॥ ११७९ ॥ वाचोत जे वाचिती । न वाचोत जे वाईट मानिती । संतुष्ट होय एक जगत्पती । या यथार्थ निरूपणें. ॥ ११८० ॥ जे अनुभवी आणि भक्त । जे इतर फळीं विरक्त । आणि जे समजती युक्तायुक्त । ते क्षणही न सोडिती हे टीका. ॥ ११८१ ॥ भ्रमरा कमळें प्रार्थावें । कीं चकोरा चंद्रें आमंत्रण द्यावें । कीं मयूरास मूळ पाठवावें । धॅराधरीं. ॥ ११८२ ॥ चंद्र नावडे तस्करा । म्हणोनि वीट येना चकोरा । कुमुदें लाजती भास्करा । म्हणोनि कमळें मुख न झांकिती. ॥ ११८३ ॥ जगद्वंद्य श्रीमद्भागवत । तेथें अप्रीति धरिती कुश्चित । अभक्त आणि कुमार्गरत । त्यांस तैसी हे टीका. ॥ ११८४ ॥ बौद्धीं वेद दूषिले । तरी काय ते वांया गेले ? । स्वहिततत्पर रसज्ञ भले । तेच वाचिती हे टीका. ॥ ११८५ ॥ असो तें आतां अर्जुनरथाचे ठायीं । जो गीता उपदेशितो शेषशायी । प्रतिपदीं अर्पिली त्याच्या पायीं । हे 'यथार्थदीपिका' वामन म्हणे. ॥ ११८६ ॥

भक्तिर्मुकुंदे जगदात्मनीशे नान्यत्र कस्मिन्फलदे त्वनीशे ।
यः सप्तमे सप्त जगाद पार्थं सर्वं तदस्माकमहो कृतार्थम् ॥

अध्याय आठवा.

जय जय सर्व सर्वापरोक्ष । जय जय पारोक्ष्यहेतुहरणदक्ष । जय जय कृष्ण पुंडरीकाक्ष । अर्जुनगुरो ! जगद्गुरो ! महद्गुरो ! ॥ १ ॥ जय जय ब्रह्मात्मसाक्षात्कार । जय जय अध्यात्मविद्याविचारसार । जय जय भूतभावोद्भवविसर्गकर । कर्मब्रह्मभावनाबोधा ! ॥ २ ॥ अधिभूतक्षरतरंगसागर । अधिदैव प्रतिबिंब बिंबेश्वर । सकळ शरीरगत परम्पर । सर्वज्ञ अधियज्ञ. ॥ ३ ॥ जाते सति प्रयाणकालेऽपि । अखंडत्वें न वेद्योऽसि मुक्तावपि । आब्रह्मलोकाःपुनरावर्तिनोऽपि । कोऽपि त्वां प्राप्य वैकुंठं न निवर्तते. ॥ ४ ॥ जय जय अनन्यभक्तिगम्य । जय जय साम्यद्वतसक-

१. मेघांनी.

लवैषम्य । जय जय रमामनोरम्य । सगुण सुंदर भक्तवत्सल ! ॥ ५ ॥ जय जय स्मरणलभ्यचरण । जय जय जगत्पावनाचरण । जय जय जगत्कारणाकारण । नारायण जगत्पते ! ॥६॥ जय जय प्रपन्नसुलभ । जय जय दुग्धसिंधुदुहितावल्लभ । जय जय सजलजलदसन्निभ । श्रीवत्सांक शेषपर्यंक ! ॥ ७ ॥ जय जय दशावताराष्टम । जय जय देवकीतनयाष्टम । जय जय सतोपदिष्टाष्टम । जय जय अष्टैश्वर्य ! ॥ ८ ॥ देवा ! वेदवाणी संस्कृत । लोकवाणी प्राकृत । परि यथार्थ अर्थ व्याकृत । जोडर्ती त्याणेंचि पद तुझे. ॥ ९ ॥ ते तुझे चरणकमल । जे निववितीं श्रीकरतळ । ध्यातां करिती शीतळ । त्रितापतप्त हृदयातें. ॥ १० ॥ करूनियां पायांतें नमन । तुझीं रूपें श्रोते जन । तूं अर्थ दाविसी निवेदन । तें त्यांप्रती करीन अष्टमाध्यायाचें. ॥ ११ ॥ श्रुति म्हणे आत्मा रथी । देह रथ बुद्धि सारथी । बुद्धिस्थानीं पार्थ रथी । सारथि जाला जगद्गुरु. ॥ १२ ॥ बाह्य सारथ्याकारणें । नरें प्रार्थिला नारायण । अमृत करीच आपला गुण । पितां उदक मानूनिही. ॥ १३ ॥ बुद्धिस्थानीं बसे हरी । मग बोद्धव्यास काय उरी ? । जाणायाची सीमा जेथवरी । तेथवरीच पावे बुद्धीतें. ॥ १४ ॥ बुद्धींत सर्वांच्या असे । परि जैसा काष्ठीं सर्वत्र अग्नि बसे । मथिला प्रगट अग्निहोत्रीं दिसे । तैसा रथीं अर्जुनाच्या. ॥ १५ ॥ काष्ठीं काष्ठ प्रकाशक । परि न दावी महिमा•कौतुक । तैसे जे भजनहीन लोक । त्यांच्या बुद्धींत तैसा परमात्मा. ॥ १६ ॥ जैसा अर्जुनाचे रथीं । तैसा भक्तियुक्त मनोरथीं । बुद्धिस्थानीं होतो सारथी । जो सारथि अर्जुनाचा. ॥ १७ ॥ जेथें न पावे वेदवाणी । परते मागें लाजिरवाणी । तेथें पाववी चक्रपाणी । बुद्धि आपुल्या भक्तांची. ॥ १८ ॥ तो स्वयें सारथि जाला । काय उणें मग तयाला ? । गीतोपदेश आरंभिला । याच लागीं. ॥ १९ ॥ परंतु अपरोक्ष ब्रह्मविद्या । जे उपदेशितां नासे अविद्या । जिणें जगत्कारणा आद्या । परोक्ष केलें अपरोक्षासही. ॥ २० ॥ दृष्टीस रज्जु दिसे । तेव्हां भ्रम उठे सर्प भासे । अपरोक्ष असोनि न गवसे । परोक्ष आत्मा ऐसा अविद्यें करोनी. ॥ २१ ॥ त्या मिथ्या सर्पातें निषेधी । सत्य रज्जु त्यातें बोधी । ऐसा गुरु भेटे तरी अवधी । शरणागताची तो पाहे. ॥ २२ ॥ कीं क्षुधा असेल जया । तो काकुळती अन्नदातया । करील तैसा गुरुराया ! । मागेल ब्रह्मविद्या मुमुक्षु. ॥ २३ ॥ क्षुधा नसेल ज्याला । मिष्टान्न घालितां त्याला । न रुचे न पचे व्यर्थ गेला । तैसा गुरूचा उपदेश. ॥ २४ ॥ चतुर्थाध्यायटीकेंत या रीती । वर्णिल्या त्याच वदतां मागुती । ग्रंथ वाढेल एवं गुरुप्रती ।

शरण न येतां करूं नये उपदेश. ॥ २५ ॥ अर्जुन अपरोक्षाचें पात्र । कृपेनें ओळहला कमलनेत्र । परि संप्रदायपालनार्थ मात्र । वाट पाहे प्रश्नाची. ॥२६॥ द्वितीयाध्यायांत शरण । आला वंदूनि चरण । मी शिष्य म्हणूनि दीनपण । निवेदिलें. ॥ २७ ॥ परंतु भीष्मादिकां मारूं कैसा ? । मनीं याच शोकाचा वळसा । तें बोलतां प्रसंग ऐसा । ग्रंथ आला येथवरी. ॥ २८ ॥ अध्यायांत तिसरिया । म्हणे बुद्धिपरता आत्मा धनंजया । जाणूनि मग मारीं या । वैरिया कामातें. ॥ २९ ॥ ज्ञानाचें श्रेष्ठपण । प्रतिपदीं आपण । बोलोनि म्हणे ब्रह्म सगुण । कीं तें तूं जाण अर्जुना ! ॥ ३० ॥ चतुर्थी 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' । या श्लोकें जगज्जीवन । म्हणे संतांपासूनि तें ज्ञान । जाण अर्जुना ! ॥ ३१ ॥ षष्ठाध्यायांत लक्षण । योगाचें बोलिला कमलेक्षण । आणि पूर्वाध्यायांत समग्रपण । आपलें जाणशील ऐसेंचि बोलिला. ॥ ३२ ॥ कीं आतां सांगतों परोक्ष । हेंचि होईल अपरोक्ष । जेव्हां पुससील तूं दक्ष । ब्रह्म कैसें म्हणोनि हा भाव. ॥ ३३ ॥ यांत तत्त्वसाक्षात्कार अपरोक्ष । होय ऐसें न बोले अंबुजाक्ष । जें जें वदला तें तें परोक्ष । उपदेश अपरोक्ष हा नव्हे. ॥ ३४ ॥ ब्रह्म अध्यात्मकर्मादि सात । शेवटीं सप्तमाध्यायांत । तेथेंही बोलिला भगवंत । मज ऐसें जाणती म्हणोनी. ॥ ३५ ॥ एवं च येथपर्यंत । जें जें बोलिला भगवंत । तें ऐकोनि जाला बुद्धिमंत । परि ब्रह्म अनुभवा न आलें. ॥ ३६ ॥ शब्दपीयूषाची वृष्टी । मेघश्यामाच्या वाटल्या गोष्टी । ब्रह्म पहावें आत्मदृष्टी । हे अपेक्षाच उपजेना. ॥ ३७ ॥ म्हणोनि ब्रह्म अध्यात्म इत्यादि रीति । भक्त सप्तप्रकारें जाणती । हें चमत्कारें बोलिला श्रीपती । कीं प्रश्न अर्जुनें येथें करावा. ॥ ३८ ॥ कीं या सातां प्रकारांतें । अर्जुन नेणेचि तो आपणातें । प्रश्न करील मग तयातें । या मिसें सांगावें अपरोक्ष. ॥ ३९ ॥ सहज बोलतां ब्रह्मस्थिती । तरी प्रश्नापेक्षा होती अथवा न होती । ब्रह्म अध्यात्मादि सुकृती । जाणती म्हणूनि बोलिला. ॥ ४० ॥ तरी कोण्या प्रकारें जाणती । हें पुसूं या कृष्णाप्रती । प्रश्नापेक्षा ये रीती । दाटूनि निर्मिली स्वयें येथें. ॥ ४१ ॥ पान्हा दाटला स्तनीं । निद्रिता बाळातें जननी । पाजी दाटूनि उठवूनि । कृपाळु तैसा श्रीकृष्ण. ॥ ४२ ॥ सांगों नये प्रश्नाविणें । तो तरी न करी प्रश्न आपण । या कारणें ब्रह्म सगुण । करी येथें चमत्कार. ॥ ४३ ॥ कीं ब्रह्म जाणती सुकृती । तें ब्रह्म कैसें ये रीती । प्रश्न करील आपणाप्रती । येथें अर्जुन. ॥ ४४ ॥ प्रश्न ऐसा करील पार्थ । तेव्हांच करावा तो कृतार्थ । हा संप्रदायपालनार्थ । उपाय करी जगद्गुरू.

॥ ४५ ॥ ऐसें बोलोनि सत्तम । अध्याय संपवी सर्वोत्तम । उगा राहे तों पांडवोत्तम । प्रश्न हा करी अर्जुन. ॥ ४६ ॥

अर्जुन उवाच—किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

अर्जुन म्हणे **'किं तद्ब्रह्म'** । प्रश्न सातांत हा प्रथम । प्रश्ननिमित्त हें कीं पुरुषोत्तम । **'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं'** म्हणोनि बोलिला. ॥ ४७ ॥ ब्रह्म जाणती केवळ । आणि तें ब्रह्मचि सकळ । दों प्रकारें ते सुकृती कुशळ । ब्रह्म जाणती. ॥ ४८ ॥ पूर्वाध्यायांत अधोक्षज । बोलिला ऐसें प्रश्नबीज । त्यावरूनी कुंतीचा आत्मज । दों प्रकारें पुसतों तें ब्रह्म. ॥ ४९ ॥ **'किं तद्ब्रह्म'** हीं चारी अक्षरें । वाखाणावीं दों प्रकारें । **'किं ब्रह्म किं तत्'** ऐसा आदरें । प्रश्न करितो येथें म्हणावा. ॥ ५० ॥ **'किं ब्रह्म'** म्हणजे कैसें ब्रह्म । **'किं तत्'** म्हणजे कैसें तें जें तूं सर्वोत्तम । बोलिलासि संपतां सत्तम । **'तद्विदुः कृत्स्नं'** म्हणोनी. ॥ ५१ ॥ जें पूर्वी बोलिलें । त्यांत पुसतां जें उरलें । तें 'तत्'-शब्दें सूचविलें । कीं तेंचि सर्व म्हणूनि बोलिलासि तें कैसें ? ॥ ५२ ॥ दों परी ब्रह्म जाणती । ऐसें बोलिला श्रीपती । दोहीं परी तें कैसें? ऐसें त्याप्रती । पुसतसे श्रोताही. ॥ ५३ ॥ ऐसेंच या प्रश्नाचें उत्तर । दों परी ब्रह्म सर्वेश्वर । बोलेल यालागीं ऐसा प्रकार । प्रश्नाचाही बोलावा. ॥ ५४ ॥ व्याकरणसिद्ध अर्थ । प्रश्नबीजानुरूप बोले पार्थ । श्रीकृष्ण सूचवी तें कां व्यर्थ । टाकूनि वरिच्यावरी उडावें. ॥ ५५ ॥ प्रश्न प्रथम ऐसा बरा । कैसें अध्यात्म हा दूसरा । कैसें कर्म हा तिसरा । प्रश्नबीजां सातांत. ॥ ५६ ॥ आणि बोलिलें अधिभूत । तें कैसें सांग निश्चित । हा चौथा प्रश्न आणि अधिदैवत । कैसें बोलिजेतें हा पांचवा. ॥ ५७ ॥ सहावा प्रश्न ऐसा । कीं अधियज्ञ एथें या देहीं कैसा । एथें कांहीं समजोनिसा । अर्जुन पुसे. ॥ ५८ ॥ साधियज्ञ म्हणजे अधियज्ञासहित । मज अधिदैवा जाणती म्हणूनी भगवंत । बोलिला इतकेंचि ऐसियांत । अधियज्ञ देहीं आहे ऐसें समजला. ॥ ५९ ॥ तरी हा संवाद सन्मुख । बोलतां हस्त नेत्र मुख । तदनुरूपें चेष्टतां अंतर्मुख । बुद्धि अर्थी होतसे. ॥ ६० ॥ अधिभूतासह जाणती निपुण । ऐसें बोलतां ब्रह्म सगुण । हातें करूनी दाखवी खूण । देहाकडे अर्जुनाच्या. ॥ ६१ ॥ आणि म्हणतां साधियज्ञ । हात आप-

णाकडे सर्वज्ञ । दावितां समजला श्रोता अभिज्ञ । कीं अधियज्ञ हा स्वयें श्रीकृष्ण. ॥ ६२ ॥ अधिदैव मी त्या मातें जाणती म्हणे । परि दावितां नये त्याचे खुणे। बिंबात्मा समजे तोचि जाणे । प्रतिबिंबचैतन्या तयातें. ॥ ६३ ॥ एवं साधिभूत म्हणतां देहासहित । जें काय असेल अधिदैवत । त्यातें जाणत असतील आणि निश्चित । अधियज्ञ हा स्वयें श्रीकृष्ण. ॥ ६४ ॥ कीं मी अधियज्ञ त्या मजसहित । अधिदैवातें जाणती हें भगवंत । खुणेनें दावितो अत्यंत । स्पष्ट उघडूनी. ॥ ६५ ॥ अधिदैव अधिभूतासहित । म्हणतां देहाकडे दाविला हात । तेव्हां समजला कीं अधिदैव याच देहांत । असेल जे रीती असेल. ॥ ६६ ॥ कीं अधिभूत म्हणतां हात । देहाकडे दावितो भगवंत । अधिदैव नसतां या देहांत । या देहासहित कोठे म्हणूनि जाणावा? ॥ ६७ ॥ देह देहापरता न दिसे। ऐसिया देहासहित जेव्हां गवसे । तेव्हां जाणावें कीं वसे । अधिदैव कोण तो याच देहांत. ॥ ६८ ॥ आणि हा अधियज्ञ आपण । यासहित त्या अधिदैवाची खूण । जाणती तेव्हां निपुण । तेव्हां हाही असेल याच देहांत. ॥ ६९ ॥ कीं हा जरी या देहीं नसे । तरी देहीं यासहित कैसें । अधिदैव जाणती ऐसें । तर्क करूनि पुसे म्हणावा अर्जुन. ॥ ७० ॥ ऐसें न म्हणतां या देहीं । मी अधियज्ञ आहें हें कांहीं । प्रश्नबीज बोलतां नाहीं । श्रीकृष्ण बोलिला. ॥ ७१ ॥ **'साधियज्ञं च ये विदुः'** म्हणोनी । म्हणतां या देहीं अधियज्ञ ये रीती करूनी । न समजतां **'अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्'** ऐशा वचनीं । कैशावरूनि हा पुसे? ॥ ७२ ॥ एवं करादिसंकेत । दाविता जाला श्रीनिकेत । त्यावरूनि म्हणावा पांडुसुत । **'अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्'** म्हणुनी पुसतसे. ॥ ७३ ॥ तरी हे गोष्टी त्यातें समजली । समजोनि मागुती कां पुसिली? । शंका ऐशी उपजली । तेव्हां न घडे म्हणावा जरी हा अर्थ. ॥ ७४ ॥ तरी करिती या शंकेचा परिहार । अर्जुनप्रश्नशब्दाचे चमत्कार । कीं अधियज्ञ कोण कैसा हा प्रकार । सांग अजी मधुसूदना! ॥ ७५ ॥ कीं देहीं अधियज्ञ आहे ये रीती । समजलों जी श्रीपती! । तथापि शंका उपजली चित्तीं । अधियज्ञ कैसा या देहीं म्हणोनी पुसतो हा भाव. ॥ ७६ ॥ ब्रह्म कैसें अध्यात्म कैसें। कर्म कैसें अधिभूत कैसें । अधिदैव कैसें म्हणवूनि ऐसें । येथवरी पुसे कैसें कैसें म्हणूनि इतकेंचि. ॥ ७७ ॥ अधियज्ञ कैसा कोण । येथें देहीं याच देहीं म्हणूनि बोले निपुण । भाव कीं तूं म्हणसी तो आपण । हें कैसें घडे. ॥ ७८ ॥ कीं तूं मधुसूदन । ज्याणें केलें मधुदैत्यहनन । तोचि तूं यदुनंदन । अवतरलासि या रूपें. ॥ ७९ ॥ जेथें तेथें रूपवंत । तूं सगुण भगवंत । निर्गुण

म्हणों तरी तें अत्यंत । निर्धर्म धर्म कोणी त्याला लागेना. ॥ ८० ॥ अधियज्ञ यज्ञाचा अधिष्ठाता । तो निर्गुण नव्हे कीं ते उगीच सत्ता । सगुण तूं मधुदैत्यहंता । तो कैसा देहवंत या देहीं? ॥ ८१ ॥ या रूपें मधुसूदना! । या देहीं कैसा तूं हें कळेना । या कारणें यदुनंदना! । तो कोण. ॥ ८२ ॥ **'कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन'** । कैसा कोण येथें देही याच देहीं म्हणे अर्जुन । येविषयींच अत्यंत शंकित मन । दाखवी या प्रश्नशब्दप्रवाहांत. ॥ ८३ ॥ येथें देहीं याच देहीं आश्चर्य सूचवी तिन्ही शब्दींही । कीं माझिया मतें घडत नाहीं । कीं या देहीं म्हणावास तूं अधियज्ञ ॥ ८४ ॥ 'अत्र' म्हणजे येथें या प्रसंगांत । कीं या सातांत अधियज्ञ या देहांत । कैसा कोण आणि तूं भगवंत । म्हणावा तरी देहांत याच तूं कैसा? ॥ ८५ ॥ तूं वैकुंठीं अथवा जेथें । अवतरोनि फिरसी असती तेथें । तो कोणे रीती येथें । म्हणावयास या देहीं. ॥ ८६ ॥ आणि मजसमोर दिससी । तो देहांत कैसा असती! । आणि याच देहीं निघालासी । श्रीकृष्णा! काय तूं. ॥ ८७ ॥ ऐसें मानूनि नवल । अर्जुन बोलिला हे बोल । भावार्थ त्यांत अत्यंत खोल । ये रीती. ॥ ८८ ॥ कीं ऐको न जाणे निर्गुण । आणि अवतरतो तो हा कृष्ण सगुण । कीं युगायुगीं अवतरतो आपण । हें चतुर्थी येथें श्रीकृष्ण बोलिला. ॥ ८९ ॥ तिसरें व्यापक सगुण । तें न कळे कळेना जों निर्गुण । तें कळेल आतांच जेव्हां खूण । कळेल अपरोक्षें ब्रह्मात्मतेची. ॥ ९० ॥ **'किं तद्ब्रह्म'** याचें उत्तर । **'अक्षरं ब्रह्म परमं'** ऐसें सर्वेश्वर । देतां अपरोक्षसाक्षात्कार । होतां व्यापक सगुणही कळेल. ॥ ९१ ॥ कीं शुद्धतत्त्वें अनुभवें । हेंचि सगुणत्वाचें वैभव । मग मीच अधियज्ञ म्हणेल देव । संदेह उरेल मग कैंचा. ॥ ९२ ॥ या देहीं अधियज्ञ कोण कैसा । प्रश्न अर्जुनाचा ऐसा । देहीं अधियज्ञ पुसावा हा ठसा । कोठूनि बैसला त्याच्या चित्तांत. ॥ ९३ ॥ ऐसा करितां विचार । बोलणें लागलें हें गुह्यसार । श्रीकृष्ण वक्ता हें बारंवार । काय म्हणवूनि बोलावें. ॥ ९४ ॥ आतां अर्जुन सर्व जाणे । हें लोकांकारणें सांग म्हणे । ऐसें म्हणतां सद्य बाणे । अश्रद्धा सकळांसही. ॥ ९५ ॥ लटिकाच पुसतो अर्जुन । लटिकेंचि त्याचें समाधान । त्यास गीतोपदेशें जालें ज्ञान । सर्व मिथ्या. ॥ ९६ ॥ सप्तमपर्यंत परोक्ष । अष्टमीं [illegible] अपरोक्ष । एकादशीं आरंभींच दक्ष । अर्जुनही बोलेल. ॥ ९७ ॥ हा विचार सकळीं सांडिला । तो भगवंतें एथें मांडिला । उगाचि गीतासिंधु ओलांडिला । तरी त्यांतील रत्नें कैसीं सांपडती? ॥ ९८ ॥ कूर्मरूपें मंदर ।

पाठी धरी सगुण सुंदर । अजितरूपें अमृतसागर । मथूनि रत्नें तो काढी. ॥ ९९ ॥ असो. आतां यावरी । सातवा प्रश्न अर्जुन करी । कीं प्रयाणकाळीं कैसे परी । जाणिजेतोसि तूं देवा ! ॥ १०० ॥ कीं साहा प्रकारें तूतें । जाणती मुक्ती जया चित्तें । नियत केलें त्या चित्तातें । सर्वदा जिहीं तुझ्या ठायीं. ॥ १०१ ॥ नियतचित्त जे ऐसे असती । तेचि जाणती तूतें जी श्रीपती ! । पुन्हा प्रयाणकाळीं कोणे रीती । तूं तिहीं जाणिजेतोसी. ॥ १०२ ॥ जाला असतां प्रयाणकाळ । त्यावरी मुक्तिदशेचीच वेळ । ते समयींही सगुणमुक्ति केवळ । जाणती हा अर्थ पार्थ नाहीं समजला. ॥ १०३ ॥ नेणोनि ऐसें हा प्रश्न केला । तरी याचें उत्तर देव त्याला । देईल कीं सगुण मोक्षांत मजला । जाणती न बुडे अनुभव हा त्याचा भाव. ॥ १०४ ॥ सातही प्रश्न ये रीती । आइकतां जाला श्रीपती । अनुक्रमें उत्तरें त्याप्रती । देतसे प्रश्नानुरूप. ॥ १०५ ॥ प्रश्न सातांतही प्रथम । ऐसा कीं 'किं तद्ब्रह्म' । याच्या उत्तराच्या मिसें परम । स्वरूपसाक्षात्कारउपदेश. ॥ १०६ ॥ ज्यानिमित्त प्रश्नबीज । पूर्वाध्यायांत अधोक्षज । बोलता जाला कीं अर्जुन मज । पुसो 'किं तद्ब्रह्म' म्हणोनी. ॥ १०७ ॥ त्या प्रश्नाचें उत्तर । व्यतिरेक अन्वयरीती परमेश्वर । बोलतो जगद्गुरुतर । षड्गुणसंपन्न ऐसें श्रीभगवान् ॥ १०८ ॥

श्रीभगवानुवाच—अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । '

जें नव्हे क्षर । तें म्हणावें अक्षर । तें ब्रह्म म्हणे गुरुवर । व्यतिरेक उपदेशी इतकियांत. ॥ १०९ ॥ कीं ब्रह्म तें अक्षर । म्हणजे तें नव्हे जितकें क्षर । जडभाग तितका क्षर नश्वर । आत्मा नव्हे. ॥ ११० ॥ निषेधिला जड अनात्मभाव । तेव्हां क्षर नव्हे म्हणोनि बोलिला देव । वाच्यांश निरसतां स्वयमेव । लक्ष्यांश आत्माच उरला. ॥ १११ ॥ कीं शब्द अहंकारापासुनी । तोही निषेधिला जेथूनी । शब्द परतला तेथूनी । उरलें निःशब्द तें ब्रह्म. ॥ ११२ ॥ 'यतो वाचो निवर्तंते' । हे श्रुति तें ब्रह्म बोलते । बुद्धि अनुभवें त्यास जाणते । तें ऐसें कीं तैसें न बोलवे. ॥ ११३ ॥ यालागीं तें अक्षर । म्हणजे तें कीं जें नव्हे क्षर । हें व्यतिरेकमुखें उत्तर । दे शाखाचंद्रन्यायें श्रीगुरू. ॥ ११४ ॥ उपदेश अनिर्वाच्य आत्मयाचा । कैसी करूं शकेल वाचा । शब्द मूळ शाखेसहित जड वृक्षाचा । निषेध होतां उरे दिसे तोचि चिच्चंद्र. ॥ ११५ ॥ म्हणूनि वाच्य जितकें । क्षर जड म्हणावें तितकें । तें सर्व नव्हे

१. नाशवंत, नश्वर.

म्हणतां श्रीवत्सांकें। दाविलें निषेध शेषस्वरूप शिष्यातें. ॥ ११६ ॥ ब्रह्म पुसों लागला। तो स्वयेंचि ब्रह्म होऊनि उरला। राजा स्वप्नीं राजदर्शना गेला। जागा होतां राजा आपण. ॥ ११७ ॥ नवल गुरुराजवाणी। नवल गुरुराज अभय पाणी। नवल गुरुरायाची करणी। कीं ब्रह्मचि करी जीवातें. ॥ ११८ ॥ लोहास लागे परिस। मग काळिमा कैंची तयास? । गुरुकृपा होतां जीवास। जीवत्व कैचें? ॥ ११९ ॥ लोहत्व करूनि दूरी। परिस लोहास सोनें करी। पुरी देऊं शकेना सरी। आपुली तया. ॥ १२० ॥ कीं लोहांतराचें हेम। करूं न शके परिसासम। जीव होय स्वयें ब्रह्म। ब्रह्म करी आणिकातें. ॥ १२१ ॥ काय वर्णवेल गुरुमहिमा। वेदास ज्याची वाणी सीमा। जें न बोलवे निगमा। तें निःशब्दशब्दें जो दावी. ॥ १२२ ॥ शब्द राहे शाखेवरी। दृष्टि चंद्रातें धरी। श्रीगुरुरूपी ऐसा हरी। शब्दें दावी निःशब्द. ॥ १२३ ॥ शाखेवरी चंद्र पाहे। म्हणतां शब्द शाखेवरीच राहे। पुढें काय खूण आहे। कीं तेथें चंद्रमा सांगावा. ॥ १२४ ॥ गळे जें क्षर। तेणें दाविलें अक्षर। बाप समर्थ गुरुवर। शब्दें दावी निःशब्द. ॥ १२५ ॥ श्रीगुरुमहिमा अपार। वर्णितां ग्रंथ वाढेल फार। हे गीताटीका जो जो प्रकार। बोले तो तो महिमा तयाचाच. ॥ १२६ ॥ एवं निषेधूनि क्षर। उरला आत्मा तो दाविला अक्षर। आणि **'किं तद्ब्रह्म'** याचें दिधलें उत्तर। कीं हें अक्षर अगा! ब्रह्म. ॥ १२७ ॥ क्षरभाग निषेधिता अनेक। कळलें अक्षर ब्रह्म एक। हा क्षराअक्षरांचा विवेक। व्यतिरेकबोध बोलावा. ॥ १२८ ॥ नेणे आपणातें आपण। हें अविद्येचें होतें आवरण। याच्या परिहाराचें कारण। व्यतिरेकबोध हा केला. ॥ १२९ ॥ ब्रह्म म्हणतां अक्षर। तें अक्षर कळलें निषेधितां क्षर। भगवत्कृपापात्र चतुर। ब्रह्मात्मखुणेतें पावला. ॥ १३० ॥ परि क्षरभाग जड निषेधिला। तो दृश्यत्वें दिसों लागला। म्हणोनी नाहीं बिंबला। अद्वैतबोध. ॥ १३१ ॥ बुद्धि घेऊनि इंद्रियविकार। देखे जडभाग नानाकार। हा जो अविद्येचा प्रकार। विक्षेप म्हणावें यालागीं. ॥ १३२ ॥ या विक्षेपाचा परिहार। कीं सोनेंचि दिसे अलंकार। ऐसें ब्रह्मचि दिसे नानाकार। तो अन्वयबोध बोलावा. ॥ १३३ ॥ या दोंपरी ब्रह्म जाणे। त्यातेंचि अद्वैत बोध बाणे। या लागीं सप्तमीं कृष्ण म्हणे। कीं ब्रह्म जाणती दोंपरी. ॥ १३४ ॥ ब्रह्म जाणती सुकृती। आणि तेंचि सर्व ऐसें जाणती। हें प्रश्नाचें बीज श्रीपती। सप्तमीं शेवटीं बोलिला. ॥ १३५ ॥ तदनुरूप प्रश्नही जाला।

प्रश्न दोंश्लोकीं तो वाखाणिला । तदनुरूप कृष्णही बोलिला । **'अक्षरं ब्रह्म परमं'** म्हणोनी. ॥ १३६ ॥ यांत हा **'अक्षरं ब्रह्म'** हें एक । उत्तर देतां उपदेशिला व्यतिरेक । आतां एक तेंचि अनेक । समजे ऐसें परमशब्दें उपदेशितो. ॥ १३७ ॥ **'अक्षरं ब्रह्म परमं'** म्हणोनी । यांत दीधलीं उत्तरें दोनी । व्यतिरेक **'अक्षरं ब्रह्म'** येणें करूनी । परमशब्दें अन्वय आतां दावितो. ॥ १३८ ॥ अक्षर म्हणतां निषेधिलें क्षर । कीं सोनें नव्हे कुंडलाकार । जे अलंकार होऊनि निर्विकार । त्या आकारांत तें परम. ॥ १३९ ॥ परम तंतु पटीं । परम माती घटीं । परम सोनें ज्याणें गोमटीं । दिसतीं भूषणें. ॥ १४० ॥ **'तद्विदुः कृत्स्नं'** म्हणोनी । प्रश्नबीज या भावें करूनी । सप्तमीं बोलिला त्यावरूनी । परम शब्दें क्षरांतही दाखवी ब्रह्म. ॥ १४१ ॥ सर्व तें ब्रह्म जाणतीं । कीं कारण कार्यांत पाहती । कार्याहूनि परम म्हणती । कारणातें. ॥ १४२ ॥ तंतु रूपातें न सोडी । जे ऐसी पासोडीची दसोडी । ते दावितां पासोडी । लटकी होऊनि तंतूचि दिसे. ॥ १४३ ॥ पटांत तंतू परम । तैसें जडीं ब्रह्म । तंतुचि पट तैसें स्थावरजंगम । ब्रह्म सकळ. ॥१४४॥ प्रथम तंतुरूपें दिसे आत्मा । पटरूपें तेव्हां दिसे अनात्मा । परम या कारणें म्हणे जगदात्मा । कीं जें नाहीं त्यातें दावी आणि प्रकाशी तें परम. ॥१४५॥ सोनियावीण अलंकार । न दिसे असत्य आकार । तैसें ज्यावीण चराचर । न दिसे परम कैसें तें नव्हे. ॥ १४६ ॥ परि आधीं दिसे दसोडी । मग त्यास दावितां पासोडी । तींत परम म्हणतां न सोडी । दृष्टि मग तंतूतें. ॥ १४७ ॥ तैसें ओळखोनि अक्षर । आहे द्वैतरूपें क्षर । तो परम म्हणतां सर्वेश्वर । ब्रह्मचि सर्वही तो देखे. ॥ १४८ ॥ होती जाती तरंग आकार । ते आकार बोलावे क्षर । परि पाणी परम त्यांत तें अक्षर । आदिमध्यांतही तरंगीं जें. ॥ १४९ ॥ मृगतृष्णा नीर । उपजे असे तें नासे क्षर । परम किरण सूर्याचे अक्षर । आदिमध्यांत त्या मिथ्या जलाचे. ॥ १५० ॥ वेदीं इत्यादि हे दृष्टांत । ते सूचवूनि भगवंत । परम शब्दें अनंत । अन्वय ऐसा उपदेशी. ॥ १५१ ॥ ब्रह्म जाणती केवळ । मग तेंचि ब्रह्म जाणती सकळ । ऐसें बोलोनि घननीळ । व्यतिरेक अन्वय बोलिला सप्तमींच. ॥ १५२ ॥ तरी तेव्हां होतें परोक्ष । अष्टमीं जालें अपरोक्ष । परम शब्दें समजला दक्ष । कार्य क्षरांत अक्षर कारण. ॥ १५३ ॥ कार्य न दिसे कारणाविण । परम म्हणतां कळली खूण । दृष्टांतकोटी विचक्षण । समजला इतकियांत. ॥ १५४ ॥ या दृष्टांताचे

विचार । द्वितीयाध्यायटीकेंत निर्धार । जाले असतां वारंवार । बोलतां ग्रंथ वाढतो. ॥ १५५ ॥ न कळे दृष्टांतावांचूनी । बोलावें अगत्य या गोष्टीवरूनी । कोण्ही कुयुक्ति चाळिती म्हणोनी । पूर्वी सिद्ध केलेच हे दृष्टांत. ॥ १५६ ॥ प्रथम प्रश्न उत्तर । ऐसें देऊनी सर्वेश्वर । द्वितीयप्रश्नीं श्रीधर । आतां उत्तर देतसे. ॥ १५७ ॥ अध्यात्मशब्दें स्वभाव । बोलिजे तो म्हणे देव । स्वभाव म्हणिजे आपला भाव । उत्तर इतकेंचि परम शब्दासारिखें. ॥ १५८ ॥ परम शब्दें करूनी । कार्य तितकें कारण म्हणोनी । दाविलें तें स्वयें ज्ञाताच यावरूनी । पूर्वोक्त अद्वैत दृढ करितो. ॥ १५९ ॥ कीं स्वयेंचि आपण । या जगाचें उपादान कारण । स्वभाव म्हणजे कार्यपण । आपलाचि भाव. ॥ १६० ॥ म्हणिजे दृश्य तितकें जग । तें आपणचि सोनेंचि जेंवी नग । अलंकारीं सुवर्णाची झगमग । तैसा सर्वत्र आपण. ॥ १६१ ॥ तेव्हां सर्वेही आपण । कीं अलंकार तोही सुवर्ण । अध्यात्में बाणे अद्वैतपण । आपलें ऐसें पाहतां. ॥ १६२ ॥ कारणचि कार्य आहे । ऐसें उगाचि जरी पाहे । द्रष्टा आपण राहे । द्वैत अवलंबूनी. ॥ १६३ ॥ म्हणूनि जो द्रष्टा आपण । तोचि जगाचें कारण । आपला भावचि कार्यपण । नग सोनेंचि स्वभाव हा अध्यात्म. ॥ १६४ ॥ एवं प्रथम प्रश्न उत्तर । तेथें ज्ञान जें द्विप्रकार । तेंचि अध्यात्म ज्ञानसार । आत्मप्रत्ययें अनुभवावें हा विशेष. ॥ १६५ ॥ या ज्ञानाचा विचार । तोही ब्रह्मीं हेमीं अलंकार । शेवटीं हाचि निर्धार । कीं ब्रह्मचि अध्यात्मज्ञानही. ॥ १६६ ॥ अधिष्ठूनि आत्माच असे । ऐसें स्थावरजंगम दिसे । अध्यात्म शब्दें होतसे । अर्थ ऐसा. ॥ १६७ ॥ दृष्टि पावे जेथें । नगीं सोनेंचि दिसे तेथें । दार्ष्टांतीं आत्माच एथें । जगीं जेथें मन पावे. ॥ १६८ ॥ आत्माचि तें चित्स्वरूप । जो जडप्रकाशक स्वयंज्योति दीप । हा जो अनुभवाचा प्रताप । याला म्हणावें अध्यात्म. ॥१६९॥ जडीं चैतन्य मात्र स्मरे । तेव्हां आपण वेगळा उरे । आणि सर्व आपण ऐसें स्फुरे । तें अद्वैत अध्यात्म बोलावें. ॥ १७० ॥ यालागीं जाणती ब्रह्म । आणि जाणती सर्व तेंचि परम । तथापि जाणती अध्यात्म । या विशेषें ऐसें बोलिला. ॥ १७१ ॥ आतां तृतीय प्रश्न **'किं कर्म'** । त्यास उत्तर कर्मही ब्रह्म । हें समजावया गुह्य वर्म । सर्व कर्म ज्यांत तें बोलतो उत्तरार्धें. ॥ १७२ ॥

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

भूतें आणि भूतांचे भाव । या सकळांचा जो उद्भव । उद्भव म्हणजे

ज्यापासूनि उत्कर्षे संभव । म्हणजे कारणसमुदाय त्यांचा. ॥ १७३ ॥ ऐसा कारणसमुदाय उद्भव । त्याही उद्भवातें करी जो स्वयमेव । विसर्ग म्हणूनि त्याचें नांव । कर्मसंज्ञा तयाला. ॥ १७४ ॥ भूतें हींच पंचभूतें । भाव म्हणावें भूतांश देहातें । उद्भव बोलिजे कारणातें । या सर्वांचिया. ॥ १७५ ॥ त्या उद्भवातें निर्माण करी । विसर्ग म्हणे त्यातें हरी । गहन भावें वैखरी । चाळी ऐशी ये स्थळीं. ॥ १७६ ॥ त्यास म्हणावें कर्म । तें कर्म जाणावें ब्रह्म । कीं सर्व ब्रह्म हा अवगम । पूर्वीच बोलिला. ॥ १७७ ॥ यांत सर्वही कर्म आटे । आणि कर्म पाहतां ब्रह्म वाटे । कीं कार्य तितकें ऐक्यें भेटे । कारणासी. ॥ १७८ ॥ कर्म म्हणावें विसर्गातें । विसर्ग तो जो करी उद्भवातें । उद्भव म्हणावें उपजण्यातें । देहाच्या आणि भूतांच्या कारणांच्या. ॥ १७९ ॥ विसर्ग आणि उद्भव । अर्थ एक भिन्न नांव । तेव्हां उद्भवास उद्भव करी ऐसें देव । सर्वज्ञ अयुक्त कां बोलेल. ॥ १८० ॥ विविध सृजी जग । अनादि सृष्टिकाळ तो विसर्ग । निमित्त कारण जगाचें श्रीरंग । बोले यथार्थ हा अर्थ. ॥ १८१ ॥ कुंभार आणि माती । घटासि दोन्ही कारणें असती । त्यांत निमित्तकारण बोलती । कुंभारातें. ॥ १८२ ॥ कराया मृत्तिकापात्र । कुंभार होतो निमित्तमात्र । माती न सोडी सर्वत्र । उपादान कारण ते म्हणावी. ॥ १८३ ॥ ब्रह्मीं अनादि सृष्टीची वेळ । तेव्हां पहिला प्रगटतो काळ । महत्तत्त्वादि कारणें तत्काळ । उपजती. ॥ १८४ ॥ पंचभूतांपासूनि ज्याचा संभव । भूतांश हे देह जे म्हणावे भाव । उत्पन्न होती हे सर्व । त्या महदादिकांपासूनी. ॥ १८५ ॥ देह भूतांचे होती । त्या भूतांची महदादिकांपासूनि उत्पत्ती । उद्भवशब्दें श्रीपती । सूचवी महदादिकारणांतें. ॥ १८६ ॥ देहाचीं कारणें भूतें । त्यांचा उद्भव म्हणावें त्याच्या कारणातें । तें महदादिकें त्यांतें । करी विसर्ग म्हणजे सृष्टिकाळ. ॥ १८७ ॥ त्यास म्हणावें कर्म । कीं त्यामुळें सर्व क्रियाधर्म । आटलें कर्माकर्म विकर्म । जीवांचें यामध्यें. ॥ १८८ ॥ कीं जीव कर्मानुसार । रचे पंचभूतांचें शरीर । आणि देहयोगें जोडती संस्कार । पुढें कर्में होती तदनुरूपें. ॥ १८९ ॥ एवं कर्म विसर्गपर्यंत गेलें । यांत जीव काळ ईश्वर कर्तृत्वही आलें । तें ब्रह्मीं पाहतां जालें । किरणीं जैसें मृगजल. ॥ १९० ॥ किरणचि तें मृगजल । चलन तरंगांचें तेंही जल । उपजणें अलंकारांचें तेंही केवळ । सोनेंचि ज्यावीण किमपिही नसे तयांत. ॥ १९१ ॥ तीं प्रश्नांचें

उत्तर । या श्लोकीं देता जाला सर्वेश्वर । उरले चार त्यांत जगदाधार । तीनी उत्तरें देतसे या श्लोकीं. ॥ १९२ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अगा! अधिभूताचा अर्थ । प्रश्न तुझा चतुर्थ । कीं क्षररूप भावमात्रचि यथार्थ । अधिभूत तूं जाण. ॥ १९३ ॥ ब्रह्म म्हणतां अक्षर । दृश्य तितुकें कळलें क्षर । क्षर म्हणजे नश्वर । नाशवंत. ॥ १९४ ॥ नव्हे क्षर तें अक्षर । ऐसें ब्रह्म म्हणतां कळलें क्षर । परि जरी क्षरशब्दें नश्वर । कळलें तेथेंचि अर्जुना. ॥ १९५ ॥ पुन्हां बोलणें यास्तव । कीं अधिभूतांसहित अधिदैव । जाणावें म्हणोनि बोलिला देव । प्रश्नबीज सप्तमीं बोलतां. ॥ १९६ ॥ तरी अधिदैव अधिभूताहूनी । विलक्षण प्रतिबिंबांश म्हणोनी । हें बोलतो सूचवूनी । जें स्पष्ट पंचदशीं बोलेल. ॥ १९७ ॥ **'द्वाविमौ पुरुषौ लोके'** या श्लोकें करूनी । क्षर सर्व भूतें आणि कूटस्थ अक्षर म्हणोनी । पुढें बोलेल तें येथें सूचवूनी । अधिभूत अधिदैवशब्दें बोलतसे. ॥ १९८ ॥ ब्रह्म अक्षर कीं जें नव्हे क्षर । प्रतिबिंबांश ही म्हणावा अक्षर । त्यासारिखें नव्हे शरीर । अधिभूत जो क्षरभाग. ॥ १९९ ॥ यालागीं अधिभूत क्षरभाव । आणि पुरुष म्हणावा अधिदैव । पंचदशीं यालाचि देव । म्हणेल कूटस्थ म्हणोनी. ॥ २०० ॥ आणि अधिभूतास सर्वेश्वर । म्हणेल कीं क्षर नश्वर । यालागीं येथें जगदाधार । म्हणे अधिभूत क्षरभाव ॥ २०१ ॥ आणि नश्वर तितुकें क्षर । ब्रह्म तें नित्य अविनाशी अक्षर । दोहींस ऐक्य न घडे पामर । म्हणती तेही शंका हरीतसे. ॥ २०२ ॥ उगेंच क्षर अधिभूत । येथें न म्हणोनि अच्युत । क्षरभाव म्हणतां अत्यंत । गहन भाव या भावशब्दीं दाखवी. ॥ २०३ ॥ कीं भाव भासमात्र क्षर । वस्तुतः आहे ब्रह्म अक्षर । कीं स्त्रीभाव दावी नर । क्षरभाव भासमात्र तो म्हणावा. ॥ २०४ ॥ नाचतां नाचतां नट । पदर करी उत्तरीय पट । स्त्रीभाव दावूनी निपट । पुरुषभाव दावितां नासे तो भाव. ॥ २०५ ॥ सुवर्णांत जो अलंकार । नश्वर म्हणावा तो आकार । भाव आकार भिन्न प्रकार । शब्द दीसती परि अर्थ एक. ॥ २०६ ॥ तरंगांचा आकार । तो भावचि म्हणावा क्षर । तो भाव पावे जें नीर । तें नश्वर न म्हणवे त्यासह. ॥ २०७ ॥ अधिभूत क्षरभाव । या भावें म्हणे देव । जयासहित जाणती अधिदैव । म्हणूनि सप्तमीं बोलिला. ॥ २०८ ॥ एवं व्यापक जें ब्रह्म अक्षर । त्याचा भाव

अधिभूत क्षर । यासचि म्हणावें नवद्वार पुर । यांत वसे तो तोचि पुरुष अ-धिदैवत. ॥ २०९ ॥ अधिष्ठूनि सकळ अधिदैवतें । जो देहीं असे तयातें । अधिदैव म्हणावें कीं सर्वांतें । जीववितो पुरुष हा जीव. ॥ २१० ॥ कीं इंद्रि-यांचे देव । देहीं निघाले सर्व । तऱ्ही विना एक जीव । देह शवरूपें हा असे. ॥ २११ ॥ आणि देव तेही । इंद्रियें वर्तविती जें कांहीं । ते शक्तीही त्यांस नाहीं । विना जीव. ॥ २१२ ॥ एवं जीवविती सकळां देहीं । यावांचूनि सर्वथा नाहीं । कीं व्यापक अक्षर ब्रह्म तेंही । क्षरभाव दावी शवा जाच. ॥ २१३ ॥ शव व्यापूनि तें असे । जाणें येणें त्याला नसे । बाहेर निघतां प्रवेशतां दिसे । पुरुष अधिदैव हाचि ॥ २१४ ॥ **'उत्क्रामंतं स्थितं वापि'** म्हणोनी । पंचदशीं या श्लोकेंकरूनी । उत्क्रमण म्हणजे निघणें देह सांडूनी । **'ममैवांशो'** म्हणूनि बोलिला त्यातेंचि. ॥ २१५ ॥ एवं व्यापकही तें न जीववी देहातें । चेतवूं न शके इंद्रियदैवतें । म्हणूनि अधिष्ठूनि असे दैवतांतें । अधिदैवत पुरुष हा जीव. ॥ २१६ ॥ आणि इंद्रियदेवतासमूह । त्यांसही असती देह । त्या देहांस निःसंदेह । अधिदैव पुरुष जीववी. ॥ २१७ ॥ ऐसा पांचवा प्रश्न जाला । आतां अधियज्ञ कैसा कोण याच देहीं म्हणोनी पूशिला । तो अधियज्ञ अनुभवें त्याला । सांगतो उत्तरार्धें करूनी. ॥ २१८ ॥

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतांवर ॥ ४ ॥

'अधियज्ञोऽहमेव' । म्हणजे अधियज्ञ मीच स्वयमेव । कीं अधिदैव मीच परि तो अंश जीव । स्वयेंचि देवाधिदेव मी अधियज्ञ. ॥ २१९ ॥ **'अत्र'** म्हणजे येथें । या जगीं तूं पहासील जेथें । मी स्वयेंचि आहें तेथें । अधियज्ञ मामें. ॥ २२० ॥ या देहीं तूं कैसा । आणि याच माझ्या देहीं कैसा म्हणूनि ऐसा । अर्जुनें प्रश्न केला तैसा । बोलतो श्रीगुरू त्याप्रती. ॥ २२१ ॥ **'अत्र'** या जगीं म्हणूनि मागुती । **'देहे'** म्हणे श्रीपती । तें तुझ्या देहीं म्हणूनि त्याप्रती । सूचवी येथें. ॥ २२२ ॥ परि वरकडा देहीं । अगा अर्जुना! मी ऐसा नाहीं । प्रसन्न होऊनि जैसा कांहीं । देहीं तुझे मी असें. ॥ २२३ ॥ हा भाव दावी सर्वेश्वर । म्हणे तो **'देहभृतांवर'** । कीं सर्वां देहधारियांत श्रेष्ठतर । तूं अगा अर्जुना! ॥ २२४ ॥ गौरवितां एक अर्जुन । गौरविले सकळ भक्तजन । कीं प्रसन्न मी भवभंजन । तुम्हां भक्तांचिया हृदयांत. ॥ २२५ ॥ कळतां अधियज्ञशब्दार्थ । कळेल हे प्रसन्नता यथार्थ । यज्ञ म्हणजे

होमिला पदार्थ । अग्निच होय अग्नींत. ॥ २२६ ॥ तैसें सर्व कर्म जीव कर्म । ब्रह्मचि देखे सगुणसाक्षी सधर्म । अधिष्ठूनि जीवाचें कर्माकर्म विकर्म । ये रीती असे साक्षी अधियज्ञ. ॥ २२७ ॥ त्यांत इतराचें कर्म । उगेंचि पाहे फळ दे सर्वोत्तम । प्रार्थिल्यावीण कल्पद्रुम । फळ नेदी आपण न मागतां. ॥ २२८ ॥ आपुलाली शिदोरी । कल्पवृक्षातळीं जेविती जरी । तो नेदी लवणही परी । अलवण अन्नें जेवितां रडतही. ॥ २२९ ॥ जाणेल कल्पवृक्षपणें । आणि मागेल त्यासी काय उणें । भक्त श्रेष्ठ या गुणें । कीं जाणोन भक्ति त्याचीच त्यातें मागती. ॥२३०॥ देवा! नको विषयवासना । गोडी तुझीच लागो मना । तोडी सकळही कामना । दे भक्तीच तुझिया पायांची. ॥ २३१ ॥ जे ऐसे मागती अभिज्ञ । त्यांस तैसेंचि दे कल्पवृक्ष सर्वज्ञ । ज्याच्या देहीं ऐसा अधियज्ञ । देहभृतांवर म्हणावें त्यातेंचि. ॥ २३२ ॥ अर्जुना लागीं या भावें । ऐसें कृपेनें देवें । आळविलें देवाधिदेवें । **'देहभृतांवर'** म्हणोनी. ॥ २३३ ॥ ऐशीं साहा उत्तरें । दीधलीं कृपेच्या सागरें । आतां सप्तम प्रश्नाचेंही बरें । उत्तर देतो या श्लोकीं. ॥ २३४ ॥

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

आतां अंतकाळींही नर । जो स्मरत मातेंचि कलेवर । सोडोनि जातो मृत शरीर । तो माझ्या भावातें पावतो. ॥ २३५ ॥ येथें संशय नाहीं म्हणे देव । कीं निश्चयेंशीं माझा पावतो भाव । कीं चतुर्भुज मी देवाधिदेव । तो तैसाच पावतो भाव माझा. ॥ २३६ ॥ जाला असतांही प्रयाणकाळ । माझ्या अनुभवाचा सुकाळ । या भावें बोले सप्तमीं मेघनीळ । कीं **'प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुः'** ॥ २३७ ॥ हें तेथें पार्थ न समजला । म्हणूनि प्रश्न ऐसा केला । कीं ते ज्ञानीच आणि तुजला । प्रयाणीं जाणती तें काय. ॥ २३८ ॥ तैसे-स्थळीं सूचविलें । माझ्या भावातें पावती ऐसें जेव्हां बोलिलें । कीं निर्गुणीं निर्गुणत्व मात्र उरलें । तो नव्हे हा मोक्ष. ॥ २३९ ॥ हें ऐकोनी लाळ घोटी । गुदगुल्या होऊं लागल्या पोटीं । परि ज्ञानी निर्गुण मोक्ष होय ऐसा किरीटी । संशय मानूं लागला. ॥२४०॥ कीं कळलें जें निर्गुण। तें निर्गुणचि आपण । यावरूनि निर्गुणपण । मी बहुतेक मोक्षीं पावेन. ॥ २४१ ॥ हा त्याचा संशय । दूरि होय ऐसा निश्चय । दाखवी कीं येथें नाहीं संशय । माझ्या भावातेंचि पावतो. ॥ २४२ ॥ त्यास हेंचि कारण। कीं देह सोडितां

सगुणमूर्तिस्मरण । म्हणूनि मी जो साकार सगुण । त्या मातें स्मरत देह सोडावा. ॥ २४३ ॥ या भावें म्हणे देव । 'अंतकाले च मामेव' । म्हणजे मातें सगुणातें स्मरे तो मद्भाव । पावे येथें संशय असेना. ॥ २४४ ॥ आतां या उपरी । श्लोक बोलेल जो हरी । तो कां म्हणूनि तरी । पूर्वानुसंधानें निमित्त ऐसें तयाचें. ॥ २४५ ॥ कीं ज्ञानावांचूनि नाहीं मुक्ति । त्यांत ज्ञान होऊनिही ज्यांस भक्ति । त्यांस सगुण मोक्षीं व्यक्ति । सगुणसारिखी निश्चित. ॥ २४६ ॥ परंतु देहावसानीं । जरी सगुण स्मरत देह सोडी ज्ञानी । तरीच सारूप्य पावे म्हणोनी । ज्ञानीही ध्याती सगुण श्रुति म्हणे. ॥ २४७ ॥

श्रुति—**यदापश्यत्पश्यते रुक्मवर्णं**
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरंजनः परमं साम्यमुपैति दिव्यम् ॥

श्रुत्यर्थ—वाखाणिला अध्याय मागें चतुर्थ । तेथें विशद या श्रुतीचा अर्थ । बोलिला मुख्य हा इत्यर्थ । कीं सगुण ध्यातां परम साम्य सगुणाचें. ॥ २४८ ॥ हेंचि बोलिलें सप्तमीं । विशद त्याच्याच प्रश्नमिसें अष्टमीं । बोलतो स्वयें स्वामी । वैकुंठींचा. ॥ २४९ ॥ की स्मरत मातें सोडी शरीर । तो मद्भाव पावे नर । येथें संशय नाहीं म्हणे सर्वेश्वर । संशय वाटतां अर्जुनातें. ॥ २५० ॥ स्मरण तेथें निमित्त । कीं देहावसानीं मातें स्मरे चित्त । तरी माझें सारूप्य पावे निश्चित । मद्भाव म्हणतां हें सूचवी. ॥ २५१ ॥ कीं स्मरे जरी ज्ञानी । मद्भाव देहावसानीं । तरी मद्भावचि पावे म्हणोनी । सिद्धांत केला. ॥ २५२ ॥ कीं ज्ञान नाहीं त्याला । मोक्ष नाहींच बोलिला । आणि हा प्रसंग ज्याचा त्याला । ब्रह्म अध्यात्मादिकें ठाउकीं. ॥ २५३ ॥ आतां मद्भाव म्हणतां स्वरूपता । हाचि कां अर्थ तत्त्वतां । तरी पुढिल्या श्लोकीं अनंता । भावशब्दार्थ बोलणें असे हाची. ॥ २५४ ॥ कीं एथें नसे संशय । म्हणूनि पूर्वश्लोकीं बोलिला निश्चय । तरी मनीं धनंजय । निःसंशय जालाचि नाहीं. ॥ २५५ ॥ कीं देह सोडितां स्मरे यातें । तो पावेलचि याचि भावातें । ये विषयीं कांहीं मातें । प्रमाण न दिसे. ॥ २५६ ॥ कीं जो सगुण । तो काय नव्हे निर्गुण । अलंकारीं सुवर्णाविण । काय असे. ॥ २५७ ॥ निर्गुणत्वही याचाच भाव । कीं निर्गुणचि हा देवाधिदेव । बहुतेक या भावेंचि बोलतसे देव । माझ्या भावातें पावे म्हणोनी. ॥ २५८ ॥ चुकोनिही जन्ममरण । मुक्तींत आत्मानंद स्फुरण । एव्हडें सभाग्यपण । अघटित अत्यंत वाटतें. ॥ २५९ ॥ एथें नाहीं

संशय । म्हणूनि बोलिला निश्चय । तो निर्गुण प्राप्तीच्या विषयींच निर्णय । असेल दृढ केला. ॥ २६० ॥ हा हृदयांतील भाव । जाणोनि देवाधिदेव । तो पुसतां स्वयमेव । पूर्वोक्त दृढ करीतसे या श्लोकीं. ॥ २६१ ॥

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

अगा! जो जो आणीकही भाव । स्मरत देह सोडी जीव । त्या त्याच भावातें तो पावतो म्हणे देव । अनादिप्रवाह हा ऐसा. ॥ २६२ ॥ अज्ञानी अथवा ज्ञानी । जें स्मरे देहावसानीं । रूप तेंचि पावे म्हणोनी । स्मरे मद्भाव तो मद्भावचि पावतो. ॥ २६३ ॥ हा अनादि प्रवाह । कांहीं न मोडे हा निर्वाह । कीं जें आठवे सुटतां देह । त्या रूपातेंचि तो पावे. ॥ २६४ ॥ ब्रह्मीं अनादि सृष्टि । अचूक होय तैशा कितीएक या गोष्टी । अचूक होतीच लोक कष्टी । व्यर्थ होती कीं कां ऐसें म्हणोनी. ॥ २६५ ॥ बंध तों जों अज्ञान । मोक्ष तेव्हां जेव्हां ज्ञान । कर्म फलरूपें करी बंधन । ईश्वरीं अर्पितां तें चुके. ॥ २६६ ॥ सृष्टि स्थिति संहार । प्रपंच हा वारंवार । ब्रह्मीं होतो हे प्रकार । न मोडती मोडिल्याही. ॥ २६७ ॥ तैसें हेंही न मोडे । कीं अंतीं स्मरण जें जें घडे । रूप तें तेंचि जोडे । प्रवाह हाही अनादि. ॥ २६८ ॥ जो जें स्मरे तेचि गती । पावे या लागीं मातें स्मरती । ते माझ्याच भावातें पावती । नियम अनादि हा ऐसा. ॥ २६९ ॥ ज्या भावाचें स्मरण । त्या भावातें पावतो म्हणतां खूण । अर्जुनास बाणली कीं रूप सगुण । भावशब्दें पूर्वश्लोकीं बोलिला. ॥ २७० ॥ हें ऐकोनि अर्जुन । पावला जरी समाधान । कांहीं एक शंकीत मन । मागुतीं जालें. ॥ २७१ ॥ कीं ज्यास निर्गुणमात्र उपासना । देहावसानीं त्याच्या मना । सगुण आठवे तरी त्या जना । सगुण मोक्ष नलगे तों होय कीं. ॥ २७२ ॥ आणि ज्या ज्ञानियातें सगुणभक्ती । जे न अपेक्षिती निर्गुण मुक्ती । त्यांस लागे प्रवेशणें अव्यक्तीं । अंतीं अव्यक्त निर्गुणचि जरी आठवे. ॥ २७३ ॥ कीं रूप स्मरतां पावे रूप । तरी निर्गुण स्मरतां निर्गुण स्वरूप । पावेच कीं ऐसा प्रताप । मरणकाळींचिया स्मरणाचा. ॥ २७४ ॥ आणि एका देवाचा उपासक । त्यास आठवे आणिक एक । तरी तो नव्हे ज्याचा सेवक । पावे तयातें. ॥ २७५ ॥ इत्यादि शंका मनीं । ते सर्वसाक्षी जाणोनी । श्लोकचतुर्थचरणें करूनी । समाधान करितो. ॥ २७६ ॥

चतुर्थचरण—सदा तद्भावभावितः ।

अगा! तेंचि आठवे देहावसानीं । कीं सदा त्याच्या भावनें करूनी । चित्त रंगेल दिवसरजनीं । भलतें न आठवे ते वेळे. ॥ २७७ ॥ भावशब्दें भावना म्हणजे ध्यान । ध्यान त्याचेंचि ज्यान्नें भजन । किंवा विषयप्रीति विषयचिंतन । तेंही ध्यान कीं आठवे तें रूप. ॥ २७८ ॥ एवं ज्याची आवडी जया । तेंचि देहावसानीं आठवे तया । गंतीही तेचि धनंजया! । आवडी ज्याची अत्यंत. ॥ २७९ ॥ निर्गुणोपासका निर्गुण मुक्ती । सगुणमुक्ति ज्याला सगुणभक्ती । अन्यदेवताभक्तां व्यक्ती । त्याच देवाची. ॥ २८० ॥ तैसाच ज्यास जो प्रिय । मनी ध्यानीं दिसे तोचि विषय । त्याचेंचि त्याला स्मरण होय । प्राणप्रयाणीं. ॥ २८१ ॥ भरतराजा विवेकी उदंड । ज्याच्या नांवें हें भरतखंड । तो हरिणशिशु आठवितां अखंड । हरिणचि अंतीं जाला. ॥ २८२ ॥ इत्यादि भाव धरून पोटीं । तो कृष्ण म्हणे अगा किरीटि! । देहावसानसंकटीं । जें स्मरे तेंचि रूप तो पावे. ॥ २८३ ॥ कीं सर्वदा ज्याची भावना । ध्यान लागलें असे मना । तेंचि आठवे मग अर्जुना! । देह सोडोनि पावे तें रूप. ॥ २८४ ॥ तूं जालासि अपरोक्षज्ञानी । आतां भक्त माझा होऊनी । मज सगुणास पावेन म्हणोनी । अपेक्षितोसि अत्यंत. ॥ २८५ ॥ तरी सांगेन तें आइक । म्हणूनि आपला वेध उत्तमश्लोक । लागे ऐसा आणिक एक । श्लोक बोलतो याविषयीं. ॥ २८६ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

अर्जुना! सदा ज्याचें स्मरण । तेंचि आठवे होतां मरण । देह सोडूनि तो आपण । पावे तयातें. ॥ २८७ ॥ हें तों तुवां अर्जुना! । ऐकिलें आणि बिंबलें मना । आतां माझ्या या वचना । दृढ धरीं हृदयांत. ॥ २८८ ॥ ज्ञानें पावोनिही मुक्ती । मुक्तींत घडे माझी भक्ती । जरी देह सोडोनि पावे व्यक्ती । माझी दिव्य. ॥ २८९ ॥ त्यास हेंचि कारण । कीं सदा माझें अनुस्मरण । तराच देहास येतां मरण । स्मरण माझें घडेल. ॥ २९० ॥ स्मरणास कारण प्रीती । ज्याची प्रीति त्याची स्मृती । स्मृति ज्याची अंतीं गती । तेचि त्याला. ॥२९१॥ तस्मात्कारण अर्जुना! । अवघियाही काळीं पांडुनंदना! । अरे मज भवभंजना । अनुस्मर प्रीतीनें हा भाव. ॥ २९२ ॥ अगा! माझी विस्मृतीच फटकाळ । पवित्रपणाचा दुष्काळ । माझें स्मरण तोचि सुकाळ । पवित्रपणा सर्वांचा. ॥२९३॥ चांडाळाचा स्पर्श जाला । गंगास्नान वर्जे त्याला । जो बोलेल या बोला ।

चांडाळ तोचि. ॥ २९४ ॥ माझ्या स्मरणास काळ । कोणी एक फटकाळ । ऐसें नसे एकचि विटाळ । विस्मरणाचा होऊं नये. ॥ २९५ ॥ काळ असो भलतसा । आपण असो जैसा तैसा । माझ्या स्मरणाचा वेध मानसा । लागला असो. ॥ २९६ ॥ या भावें शेषशायी । म्हणे सर्वां काळांचियाहि ठायीं । चित्त लावूनि माझ्या पायीं । स्मरे मातें. ॥ २९७ ॥ माझ्या भक्ति नवविधा । स्मरणेंचि पावल्या जीवनसुधा । माझिया सर्वां भजनातें क्षुधा। अखंड माझिया स्मरणाची. ॥ २९८ ॥ केंवी घडे श्रवण कीर्तन । अथवा पादसेवन अर्चन वंदन । दास्य सख्य आत्मनिवेदन । स्मरणावीण घडे कैसे परी? ॥ २९९ ॥ विविध अन्न घृतपाचित । तरी वेगळेंही वाढिती घृत । स्मरण तैसें नवविधांत । जरी स्मरणें श्रवणादि भक्ति साधती. ॥३००॥ देह असतांचि कौतुक । स्मरतां भृंग होतो कीटक । देह सोडोनि कांहीं एक । होणें स्मरणें नवल काय? ॥ ३०१ ॥ या भावें म्हणे हरी । कीं सर्वकाळीं स्मरण करीं । पावो इच्छितोस जरी । माझिया भावा. ॥ ३०२ ॥ आयकोनि ऐसी गोष्टी । अर्जुन पावला परम तुष्टी । शरीर पावलें पुष्टी । तटतटी कवच सर्वांगीं. ॥ ३०३ ॥ कृष्णाकडे पाहत असे । निर्गुण सगुण भिन्न न दिसे । सुवर्णावांचूनि केंवि गवसे । दृष्टीस मूर्ति सोन्याची. ॥ ३०४ ॥ यथास्थित निर्गुणपण । दिसोनि दिसे मूर्ति सगुण । अनुभवा आली खूण । निर्गुण सगुण ऐक्याची. ॥ ३०५ ॥ उदकाचें द्रवत्व मृदुत्व । तेंचि गारेचें घनत्व कठिणत्व । तैसें चित्स्वरूपचि शुद्धसत्व । अवयवरूपें अलंकारासह दिसे. ॥ ३०६ ॥ निर्गुणोपासकां नसे सगुण । परि सगुणभक्तां विना निर्गुण । न कळे सगुण मूर्तीची खूण । विना सुवर्ण न दिसे प्रतिमा सुवर्णाची. ॥ ३०७ ॥ दृष्टीस न दिसे पाणी । तों प्रत्यय न उपजे गारपणीं । बुद्धि स्पर्शे निर्गुणीं । तेव्हां चक्रपाणि तीस कळे. ॥ ३०८ ॥ ज्ञानियाचें स्मरण । निर्गुणेंचि सगुणमूर्तिस्फुरण । आत्मा निर्गुण अंतःकरण । देह जितांच पावे सगुणता. ॥ ३०९ ॥ जळे मेण ओते रस । आयती मूर्ति पडतां मूस । देह पडतां मानस । भगवद्रूप करणेंचि नलगे. ॥ ३१० ॥ निर्गुणीं होऊनि निर्गुण । त्या प्रकाशें पाहे मूर्ति सगुण । मनीं बाणली हे खूण । निर्गुण सगुण दोन्ही तोचि. ॥ ३११ ॥ ऐशा सुखें अर्जुन । पाहे दृष्टी कमलनयन । तल्लीन जालें मन । निजानंदीं. ॥ ३१२ ॥ कृष्ण अर्जु-

---

१. नवविधा भक्ति येणेंप्रमाणें—श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

नातें पाहे । कीं अर्जुन कृष्णचि जाला आहे । तों प्रारब्ध त्याचें उभें राहे । कीं कौरववध राज्यभोग अदृष्टीं तयाच्या. ॥ ३१३ ॥ प्रारब्धकर्माचा क्षय । भोगेंचि घडे हा निर्णय । जरी जाला धनंजय । कृष्णरूप. ॥ ३१४ ॥ तीं प्रारब्धाचीं फळें । ईश्वर भोगवी आपल्या बळें । तीं तया समयांत सकळें । देखिलीं त्याच ईश्वरें अर्जुनाचीं. ॥ ३१५ ॥ त्यास मूळ हें युद्ध । ज्या कारणें दोन्हीं दळें सिद्ध । आणि तें युद्ध वाटलें विरुद्ध । अर्जुनातें. ॥ ३१६ ॥ ते याच कृष्णाची करणी । दया घातली अंतःकरणीं । कीं अविद्या नाशूनि आपुल्या स्मरणीं । अपरोक्षानुभवें तो योजावा. ॥ ३१७ ॥ जरी उगाच युद्ध करिता । तरी कां बोलणें लागतें अनंता? । कां प्रगट होती गीता । नाव तारक जगाची? ॥ ३१८ ॥ तो सत्यसंकल्प जाला । जेव्हां ग्रंथ येथपर्यंत आला । अपरोक्षानुभवें निघाला । तोही अर्जुन. ॥ ३१९ ॥ ज्याच्या प्रसादें मोह गेला । अपरोक्ष साक्षात्कार जाला । आतां श्रीगुरूच्या कोणत्या बोला । शिरीं न वंदी तो शिष्य? ॥ ३२० ॥ पूर्वी अर्जुना तया । युद्ध करीं ऐसें म्हणावया । बोलणें लागलें देवराया । बहुतां परी. ॥ ३२१ ॥ या समयांत जों पाहे । तों केवळचि आज्ञाधारक जाला आहे । म्हणूनि एकचि गोष्टि बोलिला हे । कीं युद्धही करीं. ॥ ३२२ ॥ सर्व काळीं मातें । स्मर आणि करीं युद्धातें । भोग पूर्वकर्माचा हा ऐसें त्यातें । अष्टादशीं स्पष्ट बोलेल ॥ ३२३ ॥ **'स्वभावजेन कौंतेय' । 'निबद्ध स्वेन कर्मणा'** म्हणूनि निश्चय । बोलेल कीं करूं न इच्छिसी जें काय । तें करिसी प्रकृतीस वश होउनी. ॥ ३२४ ॥ कीं तो निरूपणाचा शेवट । आणि युद्धाचा काल अति निकट । म्हणूनि हें रहस्य प्रकट । करील तेव्हां. ॥ ३२५ ॥ येथें निर्गुणीं मन । होउनियां तल्लीन । प्रेमें परिपूर्ण नयन । वेधले रूपीं आपुल्या. ॥ ३२६ ॥ म्हणूनि मातें सर्वकाळींही स्मर । ऐसें बोलतांच जाला तत्पर । तों त्यास म्हणे सर्वेश्वर । कीं युद्धही करीं. ॥ ३२७ ॥ हे गोष्टी पडतां कानीं । आज्ञा शिरसा वंदूनी । युद्ध करावेंचि हें मनीं । धरिता जाला. ॥ ३२८ ॥ परि जैशी मुलगी धाकुटी । सासरियां जाय अतिसंकटीं । ऐसा विव्हळ पोटीं । किरीटी जाला. ॥ ३२९ ॥ हृदयांत भाव ऐसा । कीं होईल युद्धाचा वळसा । स्मरणभक्तीचा लाभ कैसा । घडेल तेव्हां. ॥ ३३० ॥ मनीं काय काय भावना । दृढ जडती हें कळेना । देहावसानीं या भवभंजना । स्मरणें मग कैंचें? ॥ ३३१ ॥ हृदयांतील हा भाव । जाणोनि सर्वसाक्षी देव । भरंवसा देतो देवाधिदेव । या उत्तरार्धें. ॥ ३३२ ॥

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥

अगा अर्जुना ! घाबिरा जरी होसी । अगा ! तूं मातेंचि पावसी । मन बुद्धि जेव्हां अर्पिसी । माझ्या ठायीं. ॥ ३३३ ॥ मन आणि बुद्धि निश्चित । माझ्या ठायीं तुझीं अर्पित । तेव्हां मी जो भगवंत । त्या मातेंचि पावसी. ॥ ३३४ ॥ दृढ धरीं हा निश्चय । या गोष्टीस कांहीं नाहीं संशय । ऐसा करुणावरुणालय । देता जाला भरंवसा. ॥ ३३५ ॥ इतकाच अर्धाचा अर्थ । परि कांहीं यांत भावार्थ । कृष्णेंचि दाविला तो यथार्थ । संक्षेपें तरी बोलावा. ॥ ३३६ ॥ बुद्धि एकली अर्पित । होतां मनही निश्चित । अर्पित होणार भगवंत । मन बुद्धि दोन्हीं कां बोले. ॥ ३३७ ॥ मन राहेल वेगळें । म्हणतां चित्त काय न असेल निराळें । इंद्रियें अनर्थमूळें । तीं काय अर्पितें नसावीं. ॥ ३३८ ॥ तेव्हां कांहीं गूढ भाव । या गोष्टींत दावी देव । आणि तोचि देवाधिदेव । सूचवीही. ॥ ३३९ ॥ कीं युद्ध होतां दारुण । लक्ष लक्षितां हाणतां बाण । लक्ष लक्षा शरांचें उठाण । क्षणामाजी. ॥ ३४० ॥ होतां ऐसें रण । कैचें तेव्हां राहे स्मरण ? । हा तों मनाचा सहज गुण । कीं एक स्मरतां एक विसरावें. ॥ ३४१ ॥ परि जो मनीं स्वार्थ धरिला । आणि तदर्थचि यत्न मांडिला । त्याच यत्नात त्याला । तो स्वार्थही आठवतो काय सर्वदा. ॥ ३४२ ॥ ज्या राज्यानिमित्त रण । आरंभिले अंगीकारूनि मरण । नसे तेव्हां त्या राज्यलाभाचें स्फुरण । ज्या कारणें हे प्रयास. ॥ ३४३ ॥ परि संस्काररूपें मनीं । राज्य प्राप्त हो म्हणूनी । गोष्टी जैसी असोनी । जरी न स्फुरे सर्वदा. ॥ ३४४ ॥ तरी बुद्धीचा निश्चय । कीं राज्यप्राप्ति आणि जय । हो म्हणूनि तैसा आशय । भगवत्स्मरणीं असावा. ॥ ३४५ ॥ ऐसा अंतरीं आशय । तेचि बुद्धि जो ऐसा निश्चय । जरी स्मरणास गोचर न होय । मन लोकधंद्याकडे लागतां. ॥ ३४६ ॥ ज्या गोष्टींत सुख आहे म्हणोनी । बुद्धि असें निश्चय करूनी । मन चहूंकडेही भोंवोनी । मागुतीं तेथेंचि तें थारे. ॥ ३४७ ॥ प्रस्तुतीं ऐसा भाव । येथें दाखवी देवराव । कीं युद्धादिकर्मीं विसरे तरी ठाव । मनाचा आशयांत बुद्धीच्या. ॥ ३४८ ॥ कोणी स्वार्था आपलिया । विसरोनि बोलतां आठवी तया । तेव्हां तो आला ठाया । लोक ऐसें बोलती. ॥ ३४९ ॥ एवं बुद्धीचा निश्चय । तेथेंचि मन कल्पनामय । स्थिर होय हा निर्णय । अर्जुनातें कळावा. ॥ ३५० ॥ एवंच निश्चय पोटीं । मन फिरोनि ये तेथें शेवटीं । मन बुद्धि दोनी यासाठीं । येथें बोले श्रीकृष्ण.

परमपुरुष दिव्य वैकुंठनाथ ॥ ३८८ ॥ मज पावसी म्हणोनी । बोलिला पूर्वश्लोकें करोनी । तो ऐसा ध्यातां आणि देहावसानीं । ऐसें चिंतितां पावसी हा भाव ॥ ३८९ ॥ ज्ञानी जाणोनि निर्गुण । ध्याती भक्तियोगें सगुण । तिहीं ऐसें ध्यावें हे खूण । या श्लोकीं श्रीकृष्ण बोलिला ॥ ३९० ॥ जे या गीतेचा अर्थ । जाणों इच्छिती यथार्थ । आणि जे अनुभवी कृतार्थ । दोघांस संमत अर्थ हा ॥ ३९१ ॥ व्यतिरेक मात्र जाणती । अन्वयें जडही चैतन्य ऐसें नेणती । ते न समजोनि एथें म्हणती । कीं निर्गुणें ध्यावें सगुण हें न घडे ॥ ३९२ ॥ उगेंचि मानिती मिथ्या जग । परि नगीं सुवर्ण देखोनि नग । मिथ्या म्हणावी झगझग । अंतर्बाह्य कनकचि तें साच ॥ ३९३ ॥ दिसे सोन्याची झगझग । तेव्हां दिसे मिथ्या नग । तैसें चैतन्य देखोनि जग । मिथ्या म्हणती ते ज्ञानी ॥ ३९४ ॥ तरी काय डोळां दिसतें । इतकेंचि बोलती नुसतें । नगीं सोनें तैसें गवसतें । नेत्रीं आणि रूपीं हें कळेना ॥ ३९५ ॥ गार दृष्टीस वाटे दगड । जलत्व समजे जिव्हाचि सुघड । इंद्रियांस वाटे प्रचंड जड । बुद्धि ब्रह्मत्वें देखे त्या इंद्रियांसहित ॥ ३९६ ॥ जे हा अनुभव नेणती । ते हे ध्यानकळा काय जाणती । आत्मांश मात्र कळला ते म्हणती । ऐसें ध्यान कैंवी घडे ॥ ३९७ ॥ ऐसियांस या ध्यानगोष्टी । न कळती कीं एथें न पावे दृष्टी । आणि निखळ निर्गुणोपासक कष्टी । होती एथें जे साभिमान ॥ ३९८ ॥ कीं ज्ञानियास पाहिजे निर्गुण । त्यास कां म्हणती ध्यान सगुण । त्यांत जे निरभिमान ते हे खूण । जाणती अन्वयबोधेंकरून ॥ ३९९ ॥ कीं विश्व जें त्रिगुण । तेंहीं तरंगनीरन्यायें[1] निर्गुण । शुद्ध सत्त्वमय सगुण । ध्यान कां न घडे ऐसें तयाचें ॥ ४०० ॥ परी दिव्य परमपुरुष । या श्लोकीं तो निर्गुण निर्विशेष । सगुण कां म्हणावा म्हणोनि दोष । ठेविती लटिकेवरी ॥ ४०१ ॥ परंतु ते निरभिमान । मागुती पावतील समाधान । जेव्हां पूर्वापर अनुसंधान । पाहती बरें ॥ ४०२ ॥ कीं सातांपरी भक्त जाणती । सप्तम संपतां म्हणे श्रीपती । त्यांत सप्तमप्रश्नीं बोलतां गती । ग्रंथ येथवरी चालिला ॥ ४०३ ॥ देह सोडोनि जातो । तो तेचि गती पावतो । कीं देह सोडितां जें स्मरतो । देह सोडोनि जातो त्याप्रती ॥ ४०४ ॥ येथवरी येचि रीती । मोक्ष बोलिला जगत्पती । विचारितां हे पूर्वरीती । निर्गुण मोक्ष हा न घडे ॥ ४०५ ॥ देह सोडोनि जातो । कैवल्य मोक्ष न घडेच तो । कीं प्रारब्ध सरतां उरतो । आत्मा केवळ निर्गुण ॥ ४०६ ॥ या प्रसंगें देह सोडितो ।

१. जलतरंगन्यायानें.

आणि जातो आणि पावतो । एवं सगुण मोक्ष सिद्ध होतो । पूर्वानुसंधानें करूनी ॥ ४०७ ॥ एथें **'याति पार्थानुचिंतयन्'** म्हणोनी । निर्गुणचि पावतो हें या श्लोकें करूनी । बोलावें तेव्हां त्यावरूनी । चिंतन निर्गुणाचें बोलावें ॥ ४०८ ॥ कीं सदा स्मरे अंतःकरण । तेंचि देहांतीं स्फुरण । देहांतीं जें स्मरण । तें पावे हेंही प्रकरणीं याचि बोलिलें ॥ ४०९ ॥ चिंतनही निर्गुणाचें बोलावें । शब्दातें तदनुरूप योजावें । तरी हें चिंतम देवें । पुढिल्या श्लोकीं विशद बोल्लिजेतें ॥ ४१० ॥ चिंतन सगुणाचें श्रुती । बोले आणि प्राप्तिही जे रीती । या श्लोकें आणि पुढिल्या श्लोकें श्रीपती । सगुणचिंतन सगुणप्राप्ति बोलतो ॥ ४११ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

पुरुष दिव्य परम । चिंतितां पाविजे सर्वोत्तम । म्हणूनि बोलिलों मी पुरुषोत्तम । पूर्वश्लोकीं. ॥ ४१२ ॥ त्याचा समजोनि महिमा । जो स्मरे त्या पुरुषोत्तमा । तोचि पावे त्या सर्वोत्तमा । तरी महिमा स्मरे तो या रीती. ॥४१३॥ कीं तो कवि म्हणजे ज्ञानी । ज्ञानी म्हणावा सर्वज्ञ म्हणोनी । आणि तें ज्ञान कोणापासूनी । प्राप्त जालें न म्हणवे. ॥ ४१४ ॥ एकापासून एक । ज्ञान पावले ऐसे अनेक । ज्ञानी हा उत्तमश्लोक । स्वतः सिद्ध ऐसें श्रुतीही बोलती. ॥४१५॥

श्रुति—**स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥**

स्वाभाविकी म्हणजे स्वभावसिद्ध । ज्ञानबलक्रियादि शक्ति प्रसिद्ध । कर्मे यत्नें समृद्ध । इतरांचिया. ॥ ४१६ ॥ स्वभाव म्हणजे वस्तुस्वभाव । कीं बीजापासूनि अंकुराचा उद्भव । किरणांपासूनि संभव । स्वयेंचि मिथ्या जळाभासाचा. ॥ ४१७ ॥ माया ईश्वरोपाधि । सर्वज्ञत्वादि गुणें आधीं । प्रगट होतां ब्रह्मयास निर्मूनि बोधी । इतरांस परंपरेनें हें ज्ञान. ॥ ४१८ ॥ येचि रीतीकरूनी । ब्रह्मादिकांस त्याचपासूनी । सृष्टिसामर्थ्यादि शक्ति म्हणोनी । हे ईश्वर तो ईश्वरेश्वर सर्वज्ञ. ॥ ४१९ ॥ स्वतःसिद्ध ज्ञानी जरी । एक ईश्वर नसता तरी । न येतेंचि या भूमीवरी । ज्ञान हें ऐसें. ॥ ४२० ॥ त्यावेगळे जीव सकळ । अविद्योपाधि ओंगळ । आत्मज्ञान जगन्मंगल । कोणा कोणास सांगता. ॥ ४२१ ॥ मग कैंचा मोक्ष निर्गुण । अथवा कैंचा मोक्ष सगुण । आत्मत्वाची आधीं खूण । कोण जाणता. ॥ ४२२ ॥ यालागीं स्वतःसिद्ध कवी । ब्रह्मा त्यांपासूनि तो आदिकवी । ज्याच्या उपदेशें अनुभवी । ब्रह्मा जाला श्रुति म्हणे. ॥ ४२३ ॥